

Борбасова Қ.М.

ДІНДЕР ТАРИХЫ

Алматы 2014

Борбасова Қ.М.

Діндер тарихы . – Алматы, 2014. –

Барлық оқу формалары бойынша студенттерге оқу әдістемелік құралы ретінде баспаға ұсынылады.

Рецензенттер:

филос.ғ.д., профессор Аяжан Сағиқызы
филос.ғ.к., доцент Л.К. Құрманбаева

Діндер тарихы / : ЖОО-на арналған оқу әдістемелік құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 150 б.

Оқу әдістемелік құралында діни наным-сенімдердің алғашқы формаларынан бастап, ұлттық және әлемдік діндер жан-жақты қарастырылған. Дін тарихын баяндауда даосизм, индуизм, иудаизм және басқа ұлттық діндермен қатар буддизм, христиан, ислам сияқты діндердің тарихы баяндалады. Әр тақырыпты студент тест сұрақтары бойынша тереңірек қарастыра алады.

Алғы сөз

Дін мәселелері қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды да күрделі болып табылады. Дін қоғам өмірінің барлық жақтарына әсер етіп, қоғамдық дамуға зор ықпал етеді. Сондықтан дін жайлы дұрыс көзқарасты, түсінікті қалыптастыру дінді зайырлы тұрғыдан талдаудың басты мақсаттарының бірі болып табылады. Қазақстан қоғамы үшін сапалы білім алған кәсіби мамандарды дайындау маңызды мемлекеттік мәселе. Білім берудің мақсаты – жастардың кәсіби біліктілігін қалыптастырумен қатар, олардың бойында рухани құндылықтарды терең сіңіріп, дүниеге деген көзқарасын қалыптастыру. Осы тұрғыда адамның тұлғалық қасиеттерін ашып, кемелденуіне негіз болатын гуманитарлық пәндердің, соның ішінде дінтанудың маңызы өте зор. Ұсынылып отырған оқулық осы қажеттіліктен туындаған және соны қанағаттандыруға бағытталған қадам болып табылады.

Дінтану мамандарын даярлауда Мемлекеттік стандарт бойынша «Діндер тарихы» пәні міндетті пән ретінде кіргізілген. Соған орай бұл пән 1 курста мамандандырудың арнайы курсы ретінде оқытылады. Діндер тарихын сипаттау дін эволюциясының сатыларын қамтиды, бұл бөлімде әлемдік діндердің ілімдерін, ғибадаттық ерекшеліктері мен бағыттарына басты назар аударылды. Оқырман қауым діннің тарихи түрлерімен таныса отырып, олардың ілімдік ерекшеліктері, негізгі бағыттары және культтік практикасы туралы толық мәлімет ала алады. Сонымен қатар студенттер әртүрлі діндерді салыстырмалы зерттеу мүмкіндігіне ие болады.

Дін тарихын оқыту мен игеру әлемдік және отандық діни мәдениеттің озық үлгілерімен таныстыра отырып, жастардың дүниетанымдық ұстанымдары мен құндылықтарын айқындауына, кемел рухани тұлғаның қалыптасуына зор ықпал етеді. Діндер тарихы курсы педагогика, құқықтану, тарих, мәдениет пен өнер және т.б. көптеген салалардағы мамандардың кәсіби даярлығына өз үлесін қосады, себебі бұл курстан мамандар әр елдің, әр ұлттың діні, ділі, мәдениеті туралы жан-жақты мәліметтер алады.

Оқу әдістемелік құралын жоғарғы оқу орындарының гуманитарлық, қоғамдық, жаратылыстану және техникалық бағыттарында білім алушы студенттер мен магистранттар кеңінен пайдалана алады. Оқулық орта және арнайы оқу орындарының, мектептер мен гимназиялардың, лицейлер мен колледж оқушыларының, осы пән бойынша дәріс және практикалық сабақтарды жүргізетін оқытушылар мен ұстаздардың және дін мәселесіне қызығушылық танытатын оқырмандардың дін тарихы туралы толық әрі терең білім алуына өз үлесін қосады.

АЛҒАШҚЫ НАНЫМ-СЕНІМДЕР

Ежелгі заман адамы өзін табиғаттан бөлек сезіне алмады, себебі оны қоршаған әлем құпияға толы, оның өмірі мен өлімі соған тікелей байланысты күш ретінде қабылданды. Осылайша ежелгі адамда табиғат – тірі және құдіретті деген сенім пайда болды. Бұған археологиялық қазбалардың қорытындылары, әр-түрлі халықтардың мифтары мен аңыздары дәлел бола алады. Хомо сапиенттік адамдардың жерлеу рәсімінен (үй заттары, қару-жарақ, әшекейлердің өлген адаммен бірге көмілуі) олардың о дүние туралы көзқарастарының яғни осы өмірден басқа өлгендердің де өзіндік әлемі бар екендігіне сенгендігі көрінеді. Сапиенттік адамның діни наным-сенімдері ХІХ-ХХ ғғ. Оңтүстік Франция мен Солтүстік Испания аймақтарындағы жартастарға салынған суреттерде де көрініс берген. Жартастада аң-аулау көрінісі, аңдардың терісін жамылған адамдардың, кейде зооантропоморфтық бейнелер суреттелген. Осы суреттерді сараптамалаудан ғалымдар ежелгі адам адамдар мен жануарлар арасында ерекше байланыс бар деп және де жануарлардың әрекетіне арнайы сыйқырдың көмегімен әсер етуге болады деп сенді. Соңына келе ежелгі адамдарда қауіптен қорғайтын немесе сәттілік әкелетін әр түрлі заттарға сену кең тарағандығы белгілі болды.

Бұл діни наным формаларының бірі португалдық *feitico* (амулет, магиялық зат) сөзінен шыққан «фетишизм» деген атауды алды, ал ол өз кезегінде *factitus* (магиялық шебер) деген латын сөзінен шыққан. Оны алғаш рет Батыс Африкада португал теңізшілері ХV ғасырда тапқан, содан кейін фетишизмнің бірқатар баламалары әлемнің көптеген аймақтарында табылады.

Фетиш ретінде адам қиялын несімен болмасын таң қалдырған кез келген зат бола алады: ерекше формалы тас, ағаш кесегі, жануар тісі, шебер жасалған фигурка, зергерлік бұйым. Бұл затқа оның өзіне тән емес қасиеттер таңылады (дерттен жазу, жаулардан қорғау, аңшылықта көмектесу және т.с.с. қасиеттер). Егер мұндай затқа табынған соң, практикалық әрекетінде адам табысқа қол жеткізе алса, ол өзіне фетиш көмектесті деп санай отырып, оны өзіне қалдырған. Егер адам қандай да бір сәтсіздікке ұшыраса, онда фетиш лақтырылып тасталынатын немесе басқамен алмастырылатын.

Алғашқы адамдардың фетиштерге мұндай көзқарасы тандап алған заттарына деген құрметтің бірқалыпты болмағанын көрсетеді: көрсетілген көмегі үшін алғыс айтқан, ал көмектеспегені үшін жазалаған. Бұл тұрғыдан африкандықтардың фетиштерді азаптау ғұрпы қызықты, ол фетиштерді жазалау үшін ғана емес, оларды әрекетке итермелеу үшін жасалатын болған. Мысалы, фетиштен бір нәрсе сұрай отырып, афикалықтар оның денесіне темір шегелер қаққан, себебі осылайша фетиш адамдардың сұрағанын жақсы есіне сақтап, міндетті түрде оларды орындайды деп есептеген.

Діни нанымдардың басқа ежелгі формасы ретінде тотемизм - адамдардың қандай да бір тобы (тайпа, фратрия, ру) мен белгілі бір жануарлардың немесе өсімдіктердің түрінің арасында ерекше байланыстың бар екеніне сенім болып

табылады. Діни нанымдардың бұл формасының атауы «ототеман» сөзінен шыққан, ол солтүстік американдық үндістердің оджибве тайпасының тілінде «тегі оның» дегенді білдіреді.

Тотемизмді зерттеу барысында оның пайда болуы алғашқы қауымдық адамның тұрмыстық әрекеті – терімшілік және аңшылықпен тығыз байланысты болғаны анықталды. Адамдарға тіршілік етуге мүмкіндік беретін аңдар мен өсімдіктер табыну объектісіне айналды. Тотемизм дамуының алғашқы сатыларында мұндай табыну тотемдік жануарлар мен өсімдіктерді тағамға пайдалануды жоққа шығармады, тіптен солай жасау ұйғарылды. Сондықтан кейде Австралия аборигендері тотемге деген өздерінің қатынасын мынандай сөздермен анықтаған: «Бұл біздің ет». Дегенмен адамдар мен жануарлар арасындағы мұндай байланыс өте ерте заманда болған, олардың болғандығы жөнінде тек көне әңгімелер мен зерттеушілерге тарих қойнауынан жеткен тілдегі тұрақты айналымдар ғана дәлел береді.

Біраз кейінірек тотемизмге әлеуметтік, бірінші кезекте қандық-туысқандық қатынастар енгізілді. Рулық топтың мүшелері (қан жағынан туыстар) өздерінің адамдар мен олардың тотемінің сипаттарын біріктірген ата-бабалардан шыққандарына сене бастады. Бұл, бір жағынан, ата-баба культінің күшеюіне, екінші жағынан, тотемге деген көзқарастың өзгеруіне, соның ішінде тотемді тағам ретінде пайдалануға салынған тиымдардың (табу) пайда болуына әкелді, әрине тотемді жеу рәсімдік сипатта болып, ежелгі нормалар мен ережелерді еске түсіру жағдайларын санамағанда.

Кейінірек тотемизм шеңберінде табу деп аталатын тиымдардың тұтас бір жүйесі пайда болды. Олар әлеуметтік қатынастарды реттестірудің маңызды механизмі болып саналды. Осылайша, жыныстық-жас мөлшерлік табу алғашқы қауымдық ұжымды қатаң бекітілген некелік таптарға бөлді және осылайша жақын туыстар арасындағы жыныстық қатынастарға тиым салды. Тағамдық табу көсемге, жауынгерлерге, әйелдерге, қарттарға, балаларға берілуі тиіс тағам сипатын қатаң реттестірді. Табудың басқа бірқатар түрлері үйге немесе ошаққа қол сұқпауға, жерлеу заңдылықтарын реттестіруге, әлеуметтік статусты, алғашқы қауымдық ұжым мүшелерінің құқтары мен міндеттерін бекітуге шақырды.

Алғашқы нанымдардың формаларының және солармен байланысты практиканың бірі магия (грек. *mageia* – сиқыршылық, арбаушылық) – адамдарға, заттарға және объективті дүние құбылыстарына жасырын күштер арқылы әсер етуге болады деген сенімге негізделген түсініктер мен ырымдардың жиынтығы. Діни нанымдардың бұл формасының дереккөзін ағылшын этнографы Б. Малиновский өзінің «Магия, ғылым және дін» атты еңбегінде толық сипаттап өткен. Тынық мұхиты аралдарында тұратын түземдіктердің (жергілікті тұрғындардың) өмірін зерттей отырып, Б. Малиновский өте қызық заңдылықты байқайды. Түземдіктердің егін шаруашылығында өнімдері құбылмалы болатын түйнекті өсімдіктерді отырғызғанда магияны қолданатындары анықталады, бірақ магия тұрақты, бір қалыпты өнім беретін жеміс ағаштарын отырғызғанда қолданылмайды. Балық

аулауда магиялық әдістер ақула және басқа да ірі, қауіпті балықтарды аулау кезінде практикаланады, ал майда балықтарды аулауда магия артық деп саналады. Қайықтарды жасау әрқашан магиялық ырымдармен сүйемелденеді, ал үй құрылысында магия қолданылмайды. Бұл жағдай Б. Малиновскийге магиялық түсініктер адам өзінің күштеріне сенімді болмаған кезде, мәселені шешу адамның өзіне емес, сырттан қосылған көптеген факторларға байланысты болатын қиындықтарға кездескен кезде пайда болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Дәл осы жайт оны құпия күштердің көмегіне сеніп, магиялық әрекеттер жасауға мәжбүрлейді.

Өте ерте заманда магиялық түсініктер мен ғұрыптар синкретті сипатта болды, бірақ кейінірек олардың жіктелуі орын алды. Қазіргі замандық этнографтар магияны әсер ету әдістері мен мақсаттары бойынша жүйелейді. Магия әсер ету әдістері бойынша контактылы (магиялық күш иесінің магия бағытталған объектімен тікелей жанасуы арқылы), инициалды (магиялық акт магиялық әрекет субъектісінің қолы жетпейтін объектіге бағытталған), парциалды (әйтеуір бір жолмен магиялық күш иесінің қолына түсетін қырқылған шаш немесе тырнақ, тағам қалдықтары арқылы жанама түрде әсер ету), имитативті (объектіге ұқсас нәрсеге әсер ету) болып бөлінеді. Әсер ету мақсаттары бойынша магия зиян келтіретін, әскери, кәсіпшілік, емдік, махаббаттық және т.с.с. болып бөлінеді.

Әдетте магиялық арбаулармен арнайы дайындалған адамдар –сиқыршылар мен бақсылар айналысқан, олар өздерінің рухтармен қарым-қатынасқа түсе алатындарына, оларға ұжымның сұраулары мен үміттерін жеткізе алатындарына сенді. Бірақ мұнда ең бастысы - олардың өздерінің ерекше қабілеттеріне өздері сенгендігі емес, оларға ұжымның сеніп, ең қиын дағдарысты сәттерде олардан көмек сұрағандары. Сәйкесінше, сиқыршылар мен бақсылар алғашқы қауымдық адамдар арасында ерекше құрметке ие болды.

Ақыр аяғында, нанымдардың алғашқы формалары жөнінде айта отырып, анимизмді (лат. anima - жан) – жан мен рухтардың бар екеніне деген сенімді еске түсірмеуге болмайды. Анимистік нанымдардың тиянақты талдамасын ағылшын антропологы Э. Тайлор (1832-1917) өзінің «Алғашқы мәдениет» еңбегінде берген. Э. Тайлордың теориясы бойынша, бұл нанымдар екі бағытта дамыған. Анимистік түсініктердің бірінші қатары ертедегі адамның ұйқы, елестер, дерт, өлім құбылыстары жөніндегі ойлануларының нәтижесінде, сондай-ақ транс пен галлюцинацияларын бастан кешіру барысында пайда болды. Бұл күрделі құбылыстарды дұрыс түсіндіре алмаған «алғашқы қауымдық адам» адам денесінде болатын және кейде одан шығып кетіп отыратын жан туралы ұғымды, кейінірек бұған қарағанда күрделірек, дене өлген соң жанның өмір сүретіндігі жайлы, жандардың жаңа денелерге көшетіні туралы, о дүние жайында түсініктер қалыптастырады. Анимистік нанымдардың екінші қатары қоршаған ортаны кейіптеу мен рухтандыру сияқты алғашқы адамдарға тән талпыныстан туындайды. Ерте замандағы адам объективті дүние құбылыстары мен заттарын өзіне ұқсас, қалаулары, еркі, сезімдері, ойы бар деп қарастырған. Осыдан табиғаттың, өсімдіктердің,

жануарлардың қаһарлы күштерінің жеке рухтарына деген сенім пайда болады, бұл сенім күрделі эволюция барысында политеизмге, содан кейін монотеизмге ауысады.

Анимизмнің кең таралғандығы жөніндегі дерекке сүйене отырып, Э. Тайлор мынандай формуланы ұсынады: «Анимизм дегеніміз бұл дін анықтамасының минимумы». Бұл формуланы көптеген дінтанушылар өздерінің құрылымдарында пайдаланды, дегенмен анимизмнің тайлорлық тұғырнамасын талқылау барысында оның әлсіз жақтары да көрінді. Қарсы дәлел ретінде алғашқы қауымдық адамдардың діни нанымдары (мысалы, тотемизм немесе фетишизм) көбінесе анимистік түсініктерді қамтымағанын дәлелдейтін археологиялық және этнографиялық мәліметтер келтірілді. Мұндай нанымдар «преанимистік» деп аталды. Дегенмен анимистік сенімдердің әлемнің барлық діндерінің құрамдас және аса маңызды бөлігі болып табылатынына күмән жоқ. Рухтарға, жын-шайтанға, өлмейтін күштерге сену – мұның бәрі алғашқы қауымдық анимистік түсініктердің модификациялары.

Алғашқы діни наным-сенімдердің басқа формалары жөнінде де осыны айтуға болады. Демек, осы күнге дейін сақталған тұмар, бойтұмарларға, қасиетті заттарға сену алғашқы қауымдық фетишизмнен қалған қалдықтардан басқа ештеме емес. Тотемизмнің сарқыншағын көптеген діндерде кездесетін тағамдық тиымдардан, жануар бейнесіндегі жаратылыстарды бейнелеуден көруге болады. Магиялық нанымдар мен ғұрыптар барлық діндердің культтік практикасының негізіне салынды. Тұрмыстық ырымдар саласында: дуалауға, бал ашуға, үшкіруге сенімде магияға маңызды орын берілген.

Адамзат қоғамының дамуының ерте сатыларында діни нанымдардың алғашқы формалары таза күйінде болған жоқ, олар бір-бірімен ерекше күйде тұтасып жатты. Сондықтан бұл нанымдардың қайсысының бірінші пайда болғандығы жөнінде сұрақ қою аса дұрыс бола қоймайды. Мұнда діни нанымдардың кешені туралы сөз болуы керек сияқты. Бұл кешеннің құрылымы аса көп қырлы. Мысалы, Австралия аборигендерінде табу жүйесі мұқият құрылған тотемизм басым болды. Сібір мен Қиыр Шығыстың сансыз көп халықтарының арасында магия және онымен тығыз байланысты шаманизм практикасы үстем болды. Африка халықтарына келсек, олар фетишизмге бейімділіктерімен ерекшеленді.

Осылайша, егер діннің пайда болу уақыты жөніндегі мәселе әлі де шешімін таппай отырса, ал діни нанымдардың бізге дейін жеткен ең ежелгі формалары ХІХ-ХХ ғасырларда археологтар, этнографтар, антропологтар және дінтанушылар тарапынан жеткілікті дәрежеде жақсы зерттелінді. Мұндай формалар ретінде фетишизм, тотемизм, магия және анимизм болғандығы көпшілікпен мойындалған. Бұған қоса, алғашқы наным-сенімдерді талдау олардың бастамасын арғы ата-бабаларымыздың тұрмыстық жағдайлары мен ойлау ерекшеліктерінен іздеу керектігін көрсетті. Діни нанымдар мен көзқарастардың эволюциясы қоғамдық өмірдегі өзгерістермен тығыз байланысты, бұл діннің рудиментті формаларын қарастырумен ғана емес, сондай-ақ оның бүкіл тарихымен дәлелденеді.

ТАПТЫҚ ҚОҒАМҒА КӨШУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ДІН ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Қарастырылған алғашқы наным-сенімдердің кешені ана немесе мына тайпа мен рудың тұрмыс жағдайын, әлеуметтік байланыстарын, материалдық мәдениет және т.с.с. ерекшеліктерін көрсететіндіктен, ала-құла болып келетін ру-тайпалық діндердің өзегіне айналды.

Таптық қоғамға дейінгі кезең өндіргіш күштердің дамуының төмен деңгейімен және қарапайым әлеуметтік қатынастармен сипатталды. Ол көптеген мыңжылдықтарға созылды және осы кезең аралығында қоғамдық өмірде де, діни наным-сенімдерде де көзге түсерлік өзгерістер орын алды. Рулық құрылыстың алғашқы сатыларында діни табынудың объектісі табиғат болды. Географиялық орта мен шаруашылық мамандануға байланысты алғашқы қауымдық адамдарды қоршаған ортаның әр түрлі жақтары ерекше қасиеттерге бөленді. Мысалы, терімшілік және қарапайым егін шаруашылығымен айналысқан тайпалар өсімдіктер мен аспан шырақтарына, ал аңшылықпен айналысатын тайпалар жабайы аңдарға табынды. Бірақ ру-тайпалық діндерде тек қана табиғат күштері мен шаруашылық әрекетінің ерекшелігі бейнеленген жоқ, сонымен қатар әлеуметтік қатынастар да көрініс тапты. Мысалы, матриархаттың патриархатқа ауысуы және осының негізінде пайда болған қоғамның жаңа ұйымдастырылуы діни санада айтарлықтай өзгерістер тудырды. Матриархат кезінде барлық жерлерде дәріптелетін әйелдік рухтар енді еркек жынысты рухтармен ығыстырылды. Культті орындау сондай-ақ еркектердің ісіне айналады. Ерте рулық құрылыс кезеңінде діни нанымдар тайпаластардың нағыз теңдігін де бейнеледі. Негізінен рухани жаратылыстардың өзіне тән өзгешелігі жоқ болды, сондықтан адамдарда рухтардың иерархиясы жөнінде түсініктері болмады. Культтік әрекетте магиялық ғұрыптар мен сахналаулар басым келді және оларға тайпаның барлық мүшелері қатысты. Сиқыршылар, бақсылар, рухтарды арбаушылар діншіл бұқарадан әлі қатаң бөлінбеген еді.

Ру-тайпалық қатынастардың ыдырауы мен тайпа ішіндегі әлеуметтік жіктелудің тереңдеуі діни наным-сенімдердің айтарлықтай өзгерістерге ұшырауына әкелді. Уақыт өте келе қауымның кейбір мүшелерінің қолына материалдық байлықтар жинақталып, қатардағы тайпаластары олардың қол астына түсе бастайды. Көсемдердің шығуы және олардың тайпа өміріндегі рөлінің күшеюі біртіндеп олардың сакралдануына әкеледі, олар өлгеннен кейін ғана емес, тірі кезінде де діни дәріптеу объектісіне айналады. Тайпа ішіндегі әлеуметтік жіктелу мен тайпалық ақсүйектердің қалыптасуы да діни түсініктерде көрінісін тапты. Бұрынғы аморфты және өзіндігі жоқ рухтарға атаулар беріледі, оларға белгілі бір қызметтер таңылады, көптеген белгілері бойынша әлеуметтік иерархияны елестететін рухтар иерархиясы пайда болады. Полидемонизм – рухтардың көптігін дәріптеу - өзінің соңғы кезеңіне енеді.

Оның орнына аса құрмет тұтылатын рухтарды құдайларға айналдыратын политеизм келеді. Денеден тыс жандар мен ата-баба аруақтары, жергілікті

жартаc данышпандары, қайнарлар мен ағаштарға қарағанда, құдіреттірек құдайлар жоғарылай бастайды, олардың әсер етуі жергілікті, дербес немесе тайпалық жағдайлармен шектелмейді. Үндістанның таулы аймақтарын мекендейтін кондылар – дравид тайпаларының діни түсініктері политеизмнің қалыптасуын көрсететін жақсы иллюстрация бола алады. Кондылардың әлемін сансыз көп жергілікті рухтар мекендеген, олар табиғат құбылыстарын басқарып, адам өміріне әсер етеді. Жергілікті рухтардан жоғарырақ құдайға – тайпалардың қорғаушысына айналған ғұлама адамдардың жандары тұрады. Ал олардан жоғары алты ұлы құдай: жаңбыр құдайы, алғашқы жемістердің әйел-құдайы, өнімділік құдайы, аңшылық құдайы, соғыс құдайы, өлгендердің төреші құдайы орын тапқан. Бұл құдайлардан да жоғарырақ - күн құдайы Бура Пенну мен оның әйелі, құдіретті жер құдайы Тари Пенну.

Иерархиялардағы ең жоғары орынды көбінесе аспанмен немесе аспан құбылыстарымен байланысты құдайлар алды (Қытайда – Тянь, Мысырда – Ра, Үндістанда – Индра мен Шакра). Жер құдайлары политеистік жүйелерде аспан құдайларымен бір қатарға қойылды. Мысалы, Қытайдың ежелгі табиғат культінде Тянь (Аспан) мен Ту (Жер) бір-бірімен ерлі-зайыптылық байланыста бола отырып, әлемдік ата-ана ретінде құрметтелді. Ведалық гимндерде жер құдай-анасы Притгиви айтылса, ведалық діндердің қызметшілері рақымшылық сұрап, Аспан-Әкеге ғана емес, Жер-Анаға да жалбарынған. Ежелгі грек дінінде жер бейнесі ретінде аспанды, теңіз бен тауларды жаратқан және аспанды кейіптейтін құдай - Уранды өзіне жұбайы еткен Гея болды.

Политеистік жүйелерде жауынгер-құдайлардың маңызы зор болды, бұл ру-тайпалық қатынастардан таптық қоғамға көшу кезеңіне тән қиратушы соғыстарға байланысты болды. Бұл соғыстардың барысында тайпалардың бірігуі, тайпалық одақтардың құрылуы орын алды. Осыған сәйкес діни түсініктердің синтезі байқалды. Политеистік пантеонның басына әдетте гегемон тайпаның құдайы орнықты. Осылайша политеизмнің бір түрі – генотеизм - адамдардың ана немесе мына қауымы көп құдайлардың бар екенін мойындай отырып, өзінің тікелей қамқоршысы ретінде көп құдайдың ішінен тек біреуін санап, соған табынуы пайда болады. Бұл жерден монотеизмге дейін бір ғана қадам қалады.

Ру-тайпалық құрылыстан таптық қоғамға көшу кезеңінде айтарлықтай өзгерістер діни практика саласында да болды. Құдайларға деген қатынас өлген адамдардың аруақтарына деген және адамның рухани табиғатының үлгісі бойынша пішімделген кескіні жоқ табиғат рухтарына деген қатынастардан ерекшелене бастады. Егер адамзат қоғамының дамуының ерте сатыларында өлген адамдардың жанымен, рухтармен қарым-қатынас жасау әрекеті адамдардың күнделікті бір-бірімен қарым-қатынас жасауының ары қарай дамуы деп қарастырылса, кейінірек бұл қатынастар өз мәртебелері бойынша салыстыруға келмейтін жаратылыстардың қатынасы сипатына ие болады.

Құрбан шалу сипаты да өзгереді. Сансыз көп құрбандықтар, соның ішінде адам құрбандықтары әлеуметтік иерархияда жоғары тұратын адамдардың жандарына ғана емес, сондай-ақ бірінші кезекте құдайларға шалынады және

бұл құрбандық шалулар қатаң белгіленеді. Құрбандық шалулардың астарлары мен бүге-шігесі біртіндеп қатардағы діншіл бұқарадан бөлектенген және әлеуметтік иерархияда ең жоғары орындардың бірін алатын ерекше жікті құраған абыздарға мәлім болды. Көбінесе абыздық мұрагерлік мамандық болды, бұл ұрпақтан ұрпаққа берілетін абыздық білімнің тылсымдық сипатымен байланысты болды. Діни өмірдің ордасына айналған тұрақты ғибадатханалар мен храмдар пайда болады. Құрбандық шалулар, храмдық жерлерден алынатын кіріс, сондай-ақ зайырлы биліктің материалдық қолдауы абыздықтың экономикалық және саяси әсерін нығайтады.

Осылайша, қарастырылып жатқан кезеңде дін қоғамдық өмірдің салыстырмалы түрде дербес саласына айналады, дін тарихында жаңа бет - мемлекет болып құрылған халықтардың діни жүйелерінің дамуы мен қызмет етуі жайында баяндайтын бет ашылады.

Ежелгі Таяу Шығыс

Таяу Шығыс ежелгі өркениеттердің бастауы болып табылады. Бұл жерден ежелгі грек, рим және батыс өркениеттері өз бастамаларын алған. Осы жерде иудаизм мен христиандық пайда болған. Қазір бұл аймақта Иран, Ирак, Түркия, Сирия, Ливан, Иордания, Израиль, Сауд Аравиясы және Мысыр елдері орналасқан. Таяу Шығыста көптеген мәдениеттер ұзақ тарихи кезеңде (III мыңжылдықтан- біздің эрамызға дейінгі I мыңыншы жылдықтың ортасына дейін) бірін – бірі ауыстырып отырды.

Месопотамия (грек тілінде «Өзенортасы») Тигр мен Ефрат өзендерінің ортасында орналасқан, қазіргі Ирак пен Сирияға қарасты аймақ. Бұл мәдениеттің жетістігі жазу болып табылады. Осы сына жазулардан ғалымдар бұл қоғамдағы діннің ерекше орын алғанын айтады. Әрбір қаланың өз жарылқаушы құдайы болған. Абыздардың айтуынша әлем пайда болған күнде осы құдайдарға бұл миссия міндеттелген. Олар адамдарға өте ұқсас: тамақтанады, су ішеді, жақсы көреді, үйленеді, ренжиді тек адамдардан ақылының артықтығы және өлмейтіндігімен ерекшеленеді.

Шумерлердің діни нанымдары Месопотамиядағы ең ежелгі болып есептеледі. Археологиялық деректер бойынша б.э.д. IV- III мыңжылдықта Урук қала-мемлекет болған. Қалада екі негізгі храм болған: Анға арналған үш басқы құдайлардың бірі және аспан құдайы храмы, сонымен қатар Инанна ұлы ана-өсім беруші, махаббат және соғыс құдайының храмы.

Ан мен Инаннамен қоса Урукте желдің патшасы Энлиль үшінші құдай ретінде мойындалды. Су құдайы – Энки, күн құдайы – Уту, ай құдайы- Нанна әрбіруі әр қаланың қорғаушысы болды. Арнайы міндеттеу болмаған мен де құдайларға құрмет көрсетпеу немесе діни жоралғыларды жасамаудың салдары табиғат опаттары: су басу, құрғақшылық немесе тау тайпаларының шабуылына әкеледі деп түсіндірілді. Құдайлардың қаһарынан қорғанудың жалғыз жолы храмға садақа беру болды. Сына жазуларда храмға жасалатын садақа ірі малдан бастап жеміс – жидектің түрлері толық жазылған.

Б.ғ.д. III мыңжылдықтың бірінші жартысынан бастап Қосөзеннің (Двуречья) солтүстік бөлігінде мал бағумен айналысатын семит тайпалары өмір сүрді. Олардың Аккад қаласы кейіннен астана болып, мемлекет атауына айналды. Б.ғ.д. 2316-2261 жж. Саргон патшалық еткен кезде кейбір шумер құдайлары аккад еліне де ауысты. Ан құдайы Энлилге, Инана Ишварға теңеліп, күн - Шамаш және ай – Син деп аталды.

Б.ғ.д. XIV ғасырдан бастап Месопотамияда біртіндеп орталығы Ашшур қаласы болған Ассирия мемлекеті күшейе бастайды. Олар вавилондықтардың құдайларына табынды, негізгі құдайлары Ашшур болды.

Вавилония Мидиямен одақтаса отырып Ассирияны б.ғ.д. 605 жылы құлатты. Вавилонияның басшысы Навуходоносор II астананы және Мардук храмын қайта қалпына келтіреді. Ежелгі аккадтық космологиялық поэма «Энума элиш» бойынша Мардук «құдайлардың әкесі». Ол төрт аспан желімен және жеті дауылмен бірігіп әлемдік хауыстың көрінісі - Тиаматтың әскерін жеңеді. Осыдан кейін ол әлемді жасай бастайды: аспан мен жерді жасады, аспан шырақтарының жолын және адамды жасайтын құдайлардың мекенін анықтады.

Б.ғ.д. 539 жылы парсылар Вавилонды басып алды, бірақ жергілікті дінді жоймады, сондықтан бұл құдайларға табыну б.ғ. I жылдыққа дейін жалғасты.

Археологиялық қазбалар мен ежелгі сына жазбалар Ханаан құдайлары мен храмдары туралы мәліметтер береді. Ханаандық немесе ежелгі семиттік құдайлар Таяу Шығыс елдерінің құдайларына ұқсас, әр түрлі табиғат күштерін бейнеледі. Құдайлардың басында Ил (Эл, элохим) барлық құдайлар мен адамдардың әкесі тұрды. Оның әйелі ана - құдай Асират болды. Илдың қызы Анат аңшылық пен соғыс құдайы. Анат ханаандық құдайлардың ең белгілісі, өліп, тірілетін құдай Балудың (Ваалдың) қарындасы және ғашығы болды. Балу дауыл, найзағай және жаңбырқұдайы. Оның екінші аты Хаддад, «күнкүркіретуші».

Ежелгі Мысыр құдайлары

Мысырлықтардың құдайы бізге табыттар мен храмдардың қабырғасындағы жазбалар және жартылай жануар - жартылай адам түріндегі мүсіндер арқылы белгілі. Көптеген құдайлар табиғаттың алапат күштерін бейнеледі. Аспанда биік ұшқан сұңқарлар аспан мен айдың символын берсе, ал Себек құдай – қолтырайын (крокодил) су және нилдық жануарлар құдайы болды.

Негізгі құдайлармен қоса маңызы төменірек құдайлар да мысырлықтарда көп болды. Түрлі қасиеттерімен ерекшеленген мемлекет қайраткерлері де құдай сияқты құрметтелді. Фараонға да «Ұлы құдай» ретінде табынды.

Ежелгі мысырлықтарда қасиетті діни мәтін болған жоқ. Олар өздерінің діни көзқарастарын әр түрлі мифтер арқылы жеткізген. Әсіресе әлемнің пайда болуы туралы мифтер өте көп. Мысырлықтардың ойынша ең бастапқыда Нун мұқиты болған, одан биік төбе пайда болып, сол жерде тіршілік пайда болған. Мифтармен қоса Құдайларға арналған дұғалар мен гимндер, «Пирамидалар мәтіндері», «Саркофагтар мәтіні», «Өлілер кітабы», «О дүниеде бар нәрсе туралы кітап», магиялық мәтіндер» болған.

Мысырлықтардың о дүниедегі өмірге сенгендіктерін табыттарда салынған суреттерден көруге болады. О дүниелік өмір осы дүниедегі өмірден айырмасы болмаған. Алғашында патша Ра құдайының қолдауымен о дүниеде өмір сүреді деп есептелді, кейіннен патшаның өмірі Осирис құдайымен баланыстырылды. Осирис өзінің қызғаншақ бауыры шөл құдайы Сеттің қолынан өлген. Әйелі Исида мен ұлы Гордың арқасында о дүниелік өмірдің патшасы болып, өлімнен кейінгі өмірдің символына айналған.

Мысырлықтар үшін адам денесі осы өмірде қалады да жан (Ба) ұшып кетеді, ал рух (Ка) дененің формасында болады.

Ежелгі Мысырдың негізгі құдайларының бірі Амон – құдайлардың патшасы, фараондардың қорғаушысы, кейіннен күн құдайы Рамен теңестірілген.

Анибус – өлгендердің қорғаушысы, Гор – Құдай – сұңқар аспан мен күнмен байланысты, патшалық биліктің қорғаушысы, Исида – су, жел құдайы, жұбайлардың сенімділігінің символы, Тот – ай құдайы, ғылымдардың қорғаушысы, жазуды ойлап табушы, Хатор – аспан, махаббат, және би құдайы, жұлдыздардың ғашығы, Хнум – құдайларды, адамдарды және суды жасаушы.

Түркі халықтарының исламға дейінгі діни наным-сенімдері.

Тәңіршілдік.

Табынудың басты объектісі – Тәңір. Тәңірі (көне түркі тілінде – мықты, ер, күдіретті) – көне түркілердің діни наным-сенімдеріндегі тұлғаланбаған, шексіздік күйі есебіндегі аспанмен теңестірілген басты Құдай бейнесі.

Барлық діни жүйелер тәрізді Тәңірлік дін де табиғат күштерін күдіреттендіруден, құпия тылсым тіршіліктің терең қатпарларынан тамыр алады. Алайда, Тәңірге табыну діни түсінік эволюциясындағы табиғат діндерінен кейінгі жоғары саты болды. Барлық халықтар рухани дамуында, діни көзқарастар эволюциясын бастан өткізді.

Қалыптасуының бастапқы сатысында Тәңір про-тоқазақтардың құдайлар пантеонындағы жоғарғысы деп танылады. Қазақтардың ежелгі ілкі тектері де табиғат объектілері мен құбылыстарын құдайландырып оларға табынады. Бұл табынудың негізінде сыры беймәлім дүние алдындағы үрей мен оның сұлулығына, үйлесімділігіне таңдану сезімі жатты. Өмірі табиғат аясында өткен көшпенділердің тұрмыс-тіршілігі оған тікелей тәуелді болды, өзін қоршаған дүние құбылыстарының тылсым сырларын түсінбеген адам олардың себебін басқа құбылыстар мен заттардан, күштерден іздейді. Ол құбылыс пен мәнді, себеп пен салдары толық ажырата алмағандықтан, алғашқыны соңғыға әкеп саяды. Соның нәтижесінде табиғат рухтандырылып, адамда діндарлық сезім мен сенім қалыптаса бастайды. Тәңірлік діннің бір тамыры осында, яғни табиғат дінінде жатыр. Тәңірлік діннің өзіне тән ерекшелігі, ол өзіне дейінгі діни наным-сенімдерді теріске шығармайды, қайта оларды бір жүйеге келтіріп синтездеуші рөл атқарады. Түркілер дүние суреттемесінде ғарыш жоғарғы, ортаңғы және төменгі деп аталатын үш бөліктен тұрады. Осы үш әлемдегінің бәрі Тәңірге тәуелді. Түркілер сеніміндегі Тәңірдің ерекшелігі ол белгілі бір жан-жануармен немесе затпен теңестірілмейді. Түркілер Көк Тәңір дегенде оны

материалдық кейіптегі аспанмен салыстырмайды. Көк тылсым құпияның, Жаратушылық бастаудың эпитеті болып табылады.

Тәңірмен қатар Жер-Су құдайы да түркілер үшін – табыну объектісі. Жер-су тіршіліктің тірегі. Жер-Су мен Тәңір бір-бірін толықтырып тұратын бастаулар. Адамның тәні Жерден жаралғанымен Рухы Тәңірден. Рухтың түркілік атауы Құт. Адам туғанда Тәңір оның денесіне құт дарытады. Жаңа туған нәресте денесіндегі Құттың сақтаушысы, қамқоры – Ұмай. Аталған үш құдай түркілердің пантеонында маңызды болып саналады. Тоныкөк құрметіне орнатылған ескерткіште: «Көк, Ұмай құдай, қасиетті Жер-Су, міне, бізге жеңіс сыйлаған осылар деп ойлау керек», - делінеді. Бірақ құдайылық құдірет тұрғысынан алғанда Жер-Су мен Ұмай Тәңірмен тең емес. Олар ортаңғы әлем құдайлары болып табылады. Адамның өмірі мен тағдыры тек Тәңірге ғана тәуелді, сондықтан түркі халықтары Тәңірден жарылқауды, Жер-Су мен Ұмайдан қолдауды сұрайды. Жарылқау адам тағдырын жақсы бағытта өзгертуді білдіреді, яғни тағдыр мен жазмыш тек Тәңірдің қолында. Тәңір өз әрекетінде ештеңеге тәуелді емес, бірақ оның үкімі әділетті. Тәңір әділ жолдан тайғанды, ант бұзғанды жазалайды. Мұндай адамдардың жаны төменгі әлемге барады. Төменгі әлемде Ерлік билік етеді. Тәңір әркімге сай сол белгіленген жазаны жүзеге асырады. Төменгі әлемде жазаланған адамдардың көз жасын қанша жұтса да толыспайтын Тоймадым өзені ағып жатады. Ерліктің өзі өте қорқынышты, сұсты кейіпте бейнеленеді. Түркі халықтарында күнә мен тозақ ұғымдары болмағанымен, әр адамның өз ісіне қарай Тәңірінің құтына ие болатындығы немесе қаһарына ұшырайтындығына сенген.

Тәңірге табынған түркілер дүниені кезіп жүретін зұлым күштер жеке адам мен отбасына, тұтас қауымға кесірін келтіреді, берекесін кетіреді деген сенімде болды. Сондықтан олар Жаратушы Тәңірден қолдау сұрап, оған арнап құрбандық шалып тұрды, сонымен қатар, тіл мен көзден сақтау мақсатында әр түрлі діни ғұрыптар мен ырымдар жасады. Құрбандық тек қиыншылық туғанда ғана емес, қуанышты күндері де, алыс сапардан немесе жорықтардан аман-есен оралғанда жасалды. Құрбандыққа қой, жылқы, түйе арналды. Түйе маңызды, ел тағдыры үшін шешуші сәттерде құрбандыққа шалынады. «Ақ түйенің қарны жарылды» деген мәтел содан қалған. Хан сайлаған кезде, үлкен жорықтардан оралған кезде осындай құрбандықтар шалынған және мұндайда құрбандық малдың түр-түсіне ерекше назар аударған. Оның түсі міндеті түрде ақ болуы шарт. Ақ пен көк түркі халықтарында жоғарғы, рухани әлемнің рәмізі болып табылады. Алайда, құрбандық түркілер дүниетанымындағы үш әлемнің бірлігін қамтамасыз етеді. Сондықтан құрбандық үш бөлікке бөлінеді. Құрбандықтың сирақтары мен дене сүйектері мұқият тазаланып адам аяғы баспайды-ау деген жерге көміледі. Бұл – төменгі әлемнің сыбағасы. Еті пісіріліп, жиналған халыққа таратылады. Бұл – ортаңғы әлемнің сыбағасы. Ал бас сүйегі ағаш басына ілінеді. Бұл жоғарғы әлемнің сыбағасы.

Құрбандық шалудың ерекше түрі – тасаттық беру. Бұл жұт жылдары, қар мен жаңбыр аз жауып, жер мен шөптің ырысы кетіп, мал жұтағанда жасалады.

Ауыл адамдары өзен-көл, тоған басына барып Тәңірден жақсылық тілеп бата жасап бір малды құрбандыққа шалады.

Кейде адам ауыр науқастанған жағдайда тезірек жазылып кетсін деген ниетпен де құрбандық шалынады. Мұндай құрбандықтың түсі қара болуы тиіс. Сырқат көз-тіл тиюден болды деп санаған кезде, көш-көш ғұрпы жасалады. Бұл ғұрыпты бақсы-балгер адам атқарады. Мағынасы сырқатты адамнан құрбандыққа көшіру болып табылады. Құрбандық еті осы ғұрыпты орындаған адамға тартылады.

Сонымен қатар, науқас адамды дұға оқып үшкіру, аластау сияқты емдік әрекеттер жасалады. Егер үшкіру тек науқасқа қатысты ғана жасалатын болса, аластау жаңа қонысқа орналасқанда, мемлекеттік дәрежеде елшілер қабылдағанда және т.б. жағдайларда орындалды.

Құрбандық шалуға ескі әдет-ғұрыптарды және құрбандық дұғаларын жақсы білетін адам басшылық жасайды. Егер құрбандық мемлекеттік деңгейде ұйымдастырылса ол көпшілік бұқараның жұмылдырылуымен, салтанаттылықпен, ал қауым мен от басы өзінің шама-шарқына қарай өткізіледі.

Әлемдік діндермен салыстырғанда тәңіршілдікте сән-салтанатты, әсем-зәулім ғибадатханалар салуға деген қажеттілік болған жоқ. Тәңір түркілерден күн сайын дұғалар оқып, ғибадатханаға баруды талап етпеді. Сонымен қатар, тәңіршілдікте канондалған мәтіндер де болмады. Бірақ таң сәріде ұйқыдан тұрған түркілер Тәңірді еске алып, одан қолдап-қорғауын, ісін оңдауын тілеп отырды. Түркі Тәңірі адамнан әрекетшілдікті, белсенділікті талап етеді. Әрбір түркі ері отбасына, ел-жұрты мен мемлекетіне қызмет етуі керек, тек сол арқылы ғана ол Тәңірі мен халқы алдындағы парызын өтей алады. Бұл жерде парыз тек моральдық қана емес, сондай-ақ әлеуметтік-құқықтық ұғым болып табылады. Парыз ұғымы көне түркілердің елдігі мен мемлекеттілігінің іргетасы іспетті. Парыз – Тәңір мен түркі адамын байланыстырып тұрған нәзік тылсым ғана емес, парыз дүниені үйлестіру мен жетілдірудің пәрменді құралы. Оғділміш – осыны жете түсінген тұлға бейнесі. Өмірге деген мұндай әрекетшіл қатынас ғасырлар бойы Еуразия даласын мекендеген халықтардың санасына сіңіріліп келді.

Түркілер Тәңірдің «мәнін» бастапқыда Көк аспан деп қабылдап, ғарыш ретінде түсінсе, Тәңірі туралы көзқарастардың, түсініктердің дамуы барысында оны жоғарғы құдай – жаратушы ретінде қабылдайды. Бұл заңды процесс, өйткені түркі халқы басқа халықтардан оқшау дамымаған, әр түрлі мәдени алыс-берістер барысында олардың да діни санасы өрістеп, кемелденіп отырады. Бірақ түркі қағанатының дағдарысқа ұшырауы мен түркілік ықпалдың әлсіреуі діни өмірге де әсер етеді. Осыған орай, қаған билігінің идеологиялық тірегі болған тивиндердің қоғамдағы беделі мен ықпалының әлсіреп, халық арасында қамдардың беделінің артуына байланысты тәңіршілдік күнделікті халық тұрмысында қамдар діни ретінде сақталып қалады. Осыған орай тәңіршілдіктің кейінгі дамуын шамандық дінінен бөліп қарастыру мүмкін емес.

Шаманизм ұғымы ғылыми әдебиетке XVIII ғасырда енгенмен, ол туралы айқын түсінік әлі қалыптасқан жоқ. «Шаманизм» термині әр түрлі мағынада қолданылады. Кейбір зерттеушілер шаманизм дін емес, себебі онда құдай туралы түсінік жоқ десе, басқалары оны діннің универсалды формасы деп санайды. Бұл құбылысты ғылыми бағалауда да қарама-қарсы көзқарас бар. Шамандық қасиеттің психикалық науқаспен байланысына басты назар аударған зерттеушілер оны ессіздікке табыну (культ безумия) деп қарастырса, ғалымдардың басқа бір тобы қазіргі психоанализдің түп бастауы деп бағалайды.

Көптеген ғалымдар шаманизм өте көне замандарда, таптық қоғамға дейінгі қауымдастықта пайда болған деген пікірді қостайды. С.А. Токарев: «шаманизм - айырықша дін формасы, оның мәні - өзін шабытқа келтіру арқылы рухтармен қарым-қатынасқа түсетін қабілеті бар адамдардың қоғамда ерекшеленуі», - дейді. «Шаманизм» белгілі бір дүниетанымдық түсініктер жиынтығын, нанымдық жүйені ұғынсақ, «шамандық» деп бақсы мен оның ойына қатысты атрибуттарды айтамыз. Қазақ халқының шамандық дінін жүйелі түрде, оны қалыптастырған мәдени жүйемен бірлікте, тұтастықта зерттеген ғалымдар Д. Банзаров пен Ш. Уәлиханов болды. «Шамандық дегеніміз, - дейді Шоқан, – әлемді, дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, әруағын ардақтау. ...Шамандық сенім табиғатқа бас иеді». Қоғамдағы шаман рөлін де қазақ ғалымы басқа тұрғыдан бағалайды. «Шамандар аспан Тәңірі мен рухтың жердегі қолдаушы адамдары ретінде саналған. Шаман сиқырлық қасиеттермен қоса білікті, талантты, басқалардан мәртебесі жоғары: ол ақын да, сәуегей және емші, сегіз қырлы, бір сырлы адам болған».

К.Ш. Шүлембаев шаманизмді революцияға дейінгі Қазақстанда кең тараған діни наным-сенімдердің айрықша формасы деп санайды. Шамандықты зерттеген қазақ ғалымдарының келесі бір тобы оны адамның виртуалдық, тылсымдық дүниесіне әсер етудің ерекше дәстүрі деп санайды. М.С. Орынбековтің пікірінше, бақсы адам мен әлем арасындағы ажыраған байланысты қалпына келтіреді. Мистикалық желігу, зікір салу практикасы арқылы адам мен әлемді біріктіріп, сананың тұтасуына ықпал етеді.

Бақсының зікір салуы адамның тылсымдық дүниесін оятуға бағытталған. Бұл - ішкі шексіз болмыс пен рухани бірігудің тәсілін іздеу. Бұл тәсілді бақсының ойыны деп те қарастыруға болады. Бақсы ойыны кезінде дүниені жаратушы рөлін атқарады, ол айналады, ғарыштық тұлғалық деңгейде қайталайды, мистикалық тұтастану арқылы жақсылық пен жамандықты айырады, зиянды қасиеттерді көшіреді, аластайды, қамап қояды».

Шамандық қасиет адамға рухтың қалауымен қонады, бақсы зікір салардың алдында рухтарын көмекке шақырады. Көңіл аударатын тағы бір нәрсе, шамандық тұқым қуалаушылық, тегіне тартушылық арқылы мұраланады. Барлық шамандар өз әулетінде, ата-бабаларының бірінде осындай қасиет болғандығын айтады. Осыны ескере отырып, біз шамандықтың генотиптік сипаттағы діни жүйе деп санаймыз және оның төмендегідей ерекшелігін атап өтейік:

1. Шаманизмде өлі табиғат ұғымы жоқ, табиғат жанданған, барлық құбылыстың, жер мен судың киелі иесі бар.

2. Адам мен әлем тұтас. Оларды бөліп тұрған күз-жартас жоқ. «Адам – табиғат патшасы» - дейтін еуропалық ұран шамандыққа жат. Адам қанша күдіретті болса да табиғаттан жоғары емес, ол тіршіліктің ерекше бітімі.

3. Дүниедегінің барлығы бір-бірімен тығыз байланыс-та. Бұл байланыс шаман-медиум арқылы іске асады.

4. Ғарышты мекендейтін рухтар адамның күнделікті тұрмысына жақын араласып отырады, қолдайды немесе жазалайды.

5. Рух ниетін, әмірін адамдарға жеткізуші тұлға – шаман, бақсы.

6. Шамандық қасиет тұқым қуалау, тегіне тарту, рухтың қонуы арқылы дариды.

7. Шаманизм рулық қоғамның діни идеологиясы ретінде қалыптасады, шаман бір әулеттің немесе рудың абызы қызметін атқарады. Ол діни әдет-ғұрыптарды өткізеді, әулеттің немесе рудың болашағын болжайды, сол арқылы шаруашылық әрекетін, тұрмыс-тіршілігін айқындайды.

Шаманның рухтардың тандаулысы болуы және сәуегейлік, яғни болашақты болжау қасиеті әлемдік діндердегі пайғамбар идеясының қалыптасуында маңызды рөл атқарған деп топшылауға болады, сол сияқты жаратушыны таза рух ретінде түсінуде де шамандық әсерін жоққа шығаруға болмайды. Жалпы жаратушы – құдай идеясының түп-тамыры табиғатқа табыну, оны күдіреттендірумен әруаққа, рухқа табыну десек артық айтпаған болар едік. Тәңірлік сенім мен шамандық дін ұзақ уақыт қатар да дами отырып, ажырамас синкретті сипатқа ие болады. Тәңір шамандық дінде бүкіл болмысты жаратушы құдайға айналады. Тәңірдің әмірі мен бұйрығын орындайтын рухтар оның көмекшілеріне айналады. Шаман осы рухтармен байланысқа түседі, рухтардан қолдауын, қорғауын сұрайды. Алайда, біздің пайымдауымызша, Тәңірілік сенім эволюциясының соңғы кезеңдері христианшылдық пен исламның пайда болып, таралуымен кезбе-кез келеді. Белгілі бір дәрежеде түркілер арасында діндер «полиферациясы» орын алады. Түркілер арасында сақталған діни төзімділік осы діндердің ішінде өмір мен дүниетанымға, қоғамның прогрессивті дамуына анағұрлым бейімінің тұрақтанып қалуына мүмкіндік береді.

ҰЛТТЫҚ ДІНДЕР

ИНДУИЗМ

Индуизм Үндістанда пайда болып қазіргі кезде кең дамып келе жатқан діни дәстүр. Бұл дінді ұстанушылардың жалпы саны жер бетінде 700 миллионнан асады деген деректер бар. Оңтүстік Азия елдері (Үндістан жұртшылығының 83%-ы), Непалда, Шри-Ланкада, Бангладеште индуизмді ұстанады. Оңтүстік Шығыс Азия (Малайзия, Индонезия, Сингапур) елдері мен Африканың кейбір

аудандарында да аздап таралған. XX ғасырдан бастап индуизм Европа мен Америка елдеріне тамыр жайып, жаңаша ерекшелігімен жұртшылықтың бірден назарын аударды. Бұған осы дінді зерттеуге арналған 18 томдық «Индуизм» атты энциклопедияның дайындалып жатқандығы дәлел десе де болады. Бұл энциклопедияға әр елдің 1250 ғалымның 10000–нан астам ғылыми мақалаларын енгізу көзделіп отыр.

Индуизм термині «Синдху» өзенінің парсы тіліндегі атауы «Хинду» деген сөзден негіз алған. Кейіннен бұл сөз тек өзен мен оның жағасындағы Үнді елін ғана білдірмей, сол елдегі халықтың атауына айналды.

Индуизм дінінің ерекшелігі бұнда құдайлардың саны өте көп, бәріне ортақ бір құдай жоқ. Діннің негізін салушы да, белгілі пайғамбар да жоқ, бірақ көптеген жеке ілімдерді таратушы, рухани ұстаздар бар. Бір ортақ қасиетті кітап жоқ, оның орнына әр бағыттың негізі болып саналатын жазбалардың беделі өте күшті. Бұл дінде жалпы мойындалатын сенім символдары мен талаптары болмағанымен де индуистердің дүниетанымында ерекше орын алатын ұғымдар (дхарма, карма, сансара, мокша, Брахман, атман, варна, каста т. б.) бар.

Индуизмдегі құдайларды бір атпен атау, бір түрге біріктіру мүмкін емес. Бұнда құдай концепциясы әр түрлі, себебі индуизм Үндістанда ғасырлар бойы жинақталған жазбалардың барлығын өзінің қасиетті кітаптары ретінде қабылдаған, сондықтан да осы кітаптарда аталған 33 құдай (11-і аспандағы, 11-і ауадағы, 11-і жердегі) индуизмде мойындалады. Осы құдайлардың арасынан Брахма, Шива, Вишну ерекше деп есептеледі. Брахма - әлемді жасаушы, бастапқы бірліктің барлық тірі және өтпелі шындықтың мәңгілігін жүзеге асырушы. Бірақ, Брахманның адам алдындағы еңбегі дәстүрлі индуистік түсінік бойынша көрнекті болмады. Сондықтан да Брахманға онша сиынбайды, оған арналған храмдар саны да санаулы ғана.

Индуистердің көпшілігі Шива мен Вишнуға табынғандықтан шиваиттер мен вишнуиттер болып екіге бөлінеді.

Шиваның негізгі қызметі жою және өзгерту, сонымен қоса Ол өмірлік күштің және еркектік бастаманың иесі. Шиваға Лингама формасында еркектік өмір жасаушы бастама ретінде табыну өте көп таралған.

Шива перілерге қарсы күрестерде ерекше батылдық көрсеткендіктен, Оны көбінесе қатал жоюшы ретінде қабылдайды. Бұл ипостасында Шива ырғақ пен би құдайы да болып келеді. Бидің қозғалысындағы Шиваның төрт қолы оның құдіреттілігі мен мүмкіншіліктерін символдайды. Қастарының ортасындағы – үшінші көз де жоюшылық күшті білдіреді.

Индуистер, әсіресе шиваитер Ұлы Шиваға өте көп функцияларды таңады. Соның бірі шакти- Шиваның өзінің бөлек рухани энергиясы. Шакти тек қажетті жағдайларда ғана көрінеді. Индуистердің түсінігі бойынша Шактидің көмегімен адам өзінің негізгі мақсатына, мокшаға (жанның туу мен өлім тізбегінен босатылуы) жетеді. Шактиді киелі әйелдік бастама Шиваның жұбайы Шакти құдай деп қабылдайды. Бұл Шактидің көрінісі ретінде көптеген әйел

құдайлар пайда болды. Солардың ішінде Дурға мен Калиге сиынушылар өте көп.

Вишну индуизмдегі сақтаушы қызметіндегі құдай. Ол қарапайым және адамдарға өте жақын. Оның жұбайы Лакшми құдай нәзік әйел махаббатының бейнесін символдайды. Вишнудың аваторлары (басқа құдай түріндегі көріністер) өте көп. Төрт бейнеде ол жануар болып көрінеді. Вишнудың қалған белгілі бес аваторлары: Парашурама, Рама, Кришна, Будда және болашақта келетін Калка құдайы болып есептеледі. Будданы Вишнудың аваторы ретінде қабылдау буддизмнің индуизм жүйесіне кіргізілгенін көрсетеді. Рама Рамаюна поэмасында патшаның ұлы, тақтың мұрагері, батыр бейнесі. Халықтың санасында ол құрметке бөленіп, Раманың, Вишнудың аваторына айналған. Ал тағы бір белгілі эпостық жырдың кейіпкері Кришна да Вишнудың аваторы болып есептеледі. Кришна жалпы үнділік жоғарғы құдай дәрежесіне көтерілген. Жыр бойынша батыр – жауынгер Арджунаның атқосшысы болып тұрып, оған аспан заңы мен эпикалық заңдардың жоғарғы мәні туралы әңгіме айтады. Кришнаның бұл философиялық тұжырымдары Бхагавад – Гита тарауы түрінде Махабхарата жырына енгізілген. Кейіннен Кришна ақылшы данышпаннан көңілді, жеңіл ойлы бақташы құдайға ауысады. Осы ипостасында ол Үндістан әйелдерінің сүйікті және өте белгілі құдайы ретінде дәріптеледі. Көктемгі діни мейрамдарда Кришнаға арналған көп діни ғибадаттар жасалады. Кришнаға табыну қазіргі кезде Америка, Батыс Европа, ТМД елдерінде вайшнавизм ілімі ретінде «Кришна санасы» қоғамдары арқылы кең таралған.

Индуизмнің қасиетті жазбалары Ведалар болып есептеледі. Олар шрути «тыңдау, естілу» деп аталады. Оның екі себебі бар: олар жоғарғы құдайдан естілген және шәкірттер ұстаздарының әңгімелерінен осы текстерді қабылдаған. Қазіргі индуизмде құдайға құлшылық еткенде осы Ведалық текстерден мантралар оқылады. Мантраларды (қасиетті сөздер) тек санскрит тілінде оқу керек.

Брахмандар, абыздардың сыйыну мен құлшылық ету оқулығы проза түрінде жазылған. Бұлар Ведалық әдебиеттердің екінші бөлігі болып есептеледі. Абыздар жеті Брахмандық текстерді ерекше бөліп айтады.

Араньяки текстері де Құдайға құлшылық, медитация туралы айтады. Ал Упанишадтарда индуизм философиясының мистикалық концепциясы берілген. Упанишад - қатар отыру деген сөзді білдіреді. Гуру (рухани ұстаз) қасына отырған таңдаулы шәкіртіне қасиетті ілім туралы кеңес берген. Дәстүр бойынша Упанишадтар 108 тексттен тұрады. Бұл тексттерде индуизм философиясының мәнін ашатын категориялар берілген:

- Жеке жан (Атман) және Әлемдік жан (Брахман)
- Брахман мәңгі өмір сүреді, бірақ формасы болмайды.
- Әлем бұл – елес (иллюзия, майя).
- Жан тізбектелген өмір циклынан (сансарадан) өтіп отырады, оның келесі тіршілігі өзінің іс-әрекетіне (кармасына) байланысты.
- Жанның азаптан босатылу қасиеті бар (мокша).
- Жаратылған әлемдегі барлық заттар бірлікте болады.

Үнділіктердің белгілі эпостық жырлары Махабхарата (дүниежүзіндегі ең ұзақ жыр) мен Рамайна да қасиетті текстер (смрити) құрамына кіреді. Махабхаратаның алтыншы кітабының бір бөлігі болып есептелетін Бхагават-Гита да индуистер үшін өте құнды кітап.

Бхагават-Гита тексттерінде Жоғарғы Құдай туралы ұғым ерекше орын алады. Сонымен қоса бұнда адам өмірінің мәні туралы философиялық тұжырым жасалады. Адамдағы ең маңызды нәрсе тәнде емес, сезімде емес, оның рухында. Әлемде Жоғарғы Рух Атманнан басқа ешнәрсе жоқ. Атман әр адамда бар, сондықтан өлуге де, біреуді өлтіруге де болмайды. Адамның тәні өледі, ал оның негізі – мәңгілік рух қалады. Осы шындықты адам түсініп өлімнен қорықпай, өзінің адамдық міндетін орындауы керек. Яғни адам ең бірінші өзін-өзі түсінуі керек.

Алдына рухани мақсат қойған қауымдастықты Үнді жерінде арийлықтар қоғамы деп атаған. Олардың әлеуметтік құрылымы варнашрама-дхарма деп аталады. Бұл қауымдастық төрт таптан, төрт рухани даму сатысынан тұрады. Олар: брахмандар- (ой-өрістері жоғары тап), кшатрилер (әкімшілік), ваишилер (саудагер-фермер) және шудралар (жұмыскерлер).

Варнашрама-дхарма – тұқым қуалаушылық касталық жүйеге айналған құрылым. Бұл құрылым алғашында Жоғарғы Құдай Бхагаванмен берілгендіктен адамдар оны табиғи түрде ойға қонымды қабылдаулары керек деп есептеледі. Адамдар осындай табиғи таптарға бөлініп, рухани жетілу сатысында бірлікте болса қоғам жоғары жетістікке жетеді.

Төрт варнадан басқа жоғарыда айтылған төрт ашрама немесе өмірдің рухани сатылары бар. Браhmачари (некесіздікті ұстанатын шәкірттік кезең), грихастха (отбасылық өмір), ванапрастха (қоғамдық өмірден бас тарту), санньяси (тариқаттылық).

Қазіргі Үндістанда варнашрама-дхарма қасиетті кітаптарда жазылғандай таза варнамшрам қоғамы жоқ деп сенімді тұжырым жасауға болады. Бұны индуистердің өздері де мойындайды. Себебі қазіргі заман Ведаларда жазылған Кали-юга ғасыры бүкіл әлемнің тоқырау заманы деп түсіндіріледі. Осы замандағы Құдайға жетудің бірден-бір жолы Оған қажетінше құлшылық ету. Индуистердің осы жолдағы діни рәсімдері үш категорияға бөлінеді: нитья, наймиттика, камья.

Нитья – бұл күн сайын жасалатын рәсім. Әр үндіс таңертең Күнге арнап сумен құрбандық шалады немесе отбасы құдайларының алдында пуджи (құдайларға құрмет көрсету) өткізеді.

Наймиттиканы адам өмірінің ерекше кезеңдерінде жасайды. Бұл отбасына кіріс болғанда, балаға есім бергенде, некелескенде өткізілетін рәсім.

Діни рәсімдердің үшіншісі камья – діни саяхат. Бұл діни парызды орындау қажет деп есептесе де, әркімнің таңдауына ерік беріледі. Индуистер үшін діни саяхат табиғи өмір салтына айналған деседі болады. Діни мейрам кездерінде әсіресе ана құдайға арналған қысқа діни саяхатты индуистар жаяу жасайды. Қасиетті қалалар мен әулиелер орналасқан алыс жерлерге ұзақ саяхатқа шығады. Индуизмде Ганг, Ямуна, Синдху (Инд), Сарасвати (жер

астында орналасқан), Нармада, Гадавари және Кавери өзендері қасиетті деп есептеледі, сондықтан осы өзендерге шомылу адамның күнәсінен арылып, рухани тазаруына әкеледі. Кейбір қасиетті жерлер Гималай тауларында орналасқан.

Индуизмде отбасында жасалатын діни ғұрыптар – самскаралар ерекше орын алады. Индуистердің көпшілігі мойындайтын он алты самскара мыналар: 1) балалар дүниеге келгенге дейін: ұрықтану, құдайдан ұл сұрап жалбарыну, шашты тарау; 2) бала жасындағы рәсімдер: баланың дүниеге келуіне байланысты жасалатын ғұрып, балаға ат қою, баланың алғаш үйден шығуы, баланың ең алғашқы жеген қатты тағамы, ер баланың алғаш шашын алуы, оң құлағының жоғарғы жағын тесу, шәкірттік мирас қабылдау, қасиетті жазбаларды оқуды бастау, Ведалық білімді меңгерудің аяқталуы

3) ересектерге арналған рәсімдер: некелесу, отбасы қызметін атқару кезеңі, қызметтен кету кезеңі, 60 жасқа толғанда жасалатын рәсім, кремация (денені отқа беру).

Индуистердің діни ұғымы бойынша вегетериандықты ұстану қажет. Әйтсе де кейбіреулерінің қойдың етін тамаққа пайдаланатындығы кездеседі.

Бұл діндегілер аюрведалық медицинамен емделеді. Себебі бұнда табиғи өсімдіктерден жасалған дәрі-дәрмектер қолданылады. Мемлекетте аборт жасау заңмен рұқсат етілгендіктен индуистер қыз баланың дүниеге келуіне бөгет жасауды, қалаусыз болған жүктілікті тоқтатуды дұрыс деп қабылдайды. Индуистер үшін адамның өзіне - өзі қол жұмсау ерсі әрекет емес, себебі бұл аскетизмнің соңы, діни кемелденудің шыңы деп қабылданады.

Индуизм әлемдік діндер қатарында болмаса да бұл діннің ілімі дүниежүзінде өте кең тараған. Үндістанның өзінде Ария Самадж ұйымы үнділіктерді индуизмге бағыттау үшін жұмыс жасайды.

Батыс және Америка елдерінде ISKCON – Халықаралық Кришна Санасы Қоғамы индуизмнің бір тармағы ретінде Харе-Кришна қозғалысын дамытуда.

1990 жылы Қазақстанда алғаш рет Алматы қаласында “Кришна Санасы” қоғамының орталығы тіркеуден өтті. Қазіргі кезде Қазақстанның біраз қалаларында қоғамның орталықтары ашылып, белсенді жүргізген миссионерлік қызметтерінің нәтижесінде әр түрлі ұлт өкілдері осы діннен өз орындарын табуда.

ЖАЙНИЗМ

Жайнизм – б.ғ. д. 6 ғ. шамасында пайда болған. Негізін салушы – Вардхамана (Махавида–кейінгі атауы «ұлы тұлға») қазіргі үнділік Бихар штатында дүниеге келген. Кейде Вардхамананы Джина («карманы жеңген») деп те атайды.

Вардхамана (шамамен б. д. д. 599-527 ж. ж.) кшатрия ортасынан шыққан, 28 жасынан ел кезген аскетке айналып, 12 жылғы үнемі діни жаттығулардан кейін «жоғары шындыққа» жетеді. Өмірінің басым көпшілігін өз монахтарының қауымдастығы қалыптастырған көзқарастады уағыздаумен өтеді.

Жайнизм діни философиясында 24 тиртханкалар («өткел салушылыр») ешқандай нәпіге тәуелді емес, барлығынан баз кешуші, аскетизм ерекше орын алады. Жайнизм дәстүрі бойынша индуизм құдайы Индра әр тиртханкараға қызмет жасауға Якша мен Якшиниды тағайындаған. Индуизмнің көптеген құдайларының жайнизм пантеонында кіші қызметте пайда болуы бұл діннің негізгі құндылықтары мен дүниетанымына сәкес келеді. Себебі, құдайлардың қаншалықты құдыретті болуы мен күштілігіне қарамай олардың өмірі өте ұзақ және де кармалық қайта туумен аяқталады. Бұл жерде құдайлар адамдардан да төмен дәрежеде берілген: олар кармадан босатыла алмайды, мокшаға (нирванаға) жету жолы жоқ, оларды ары қарайғы қайта туу күтіп тұр.

Жайнизмде материалдық пен руханилықты қарама-қарсы қою мүлде жоқ. Бұл ілім үшін дүниедегі заттар да өсімдіктер де барлығы жанды деп есептеледі.

Жайнизмнің негізінде «таттвалар» – «мән» туралы ілім жатыр. Ола дүниені құрайтын негізгі материалдар, сонымен қатар білім құраушы ақиқат. Ең басты екі татва – негізгі қасиеті, ерекшелігі таным болып табылатын джива (жан) және аджива (материалдық заттар). Материя – аңғаруға болатын түс, иіс, дыбыс және дәм сынды қасиеттері бар адживаның бір түрі. Ол атомдардан тұрады, сезім мүшелеріне әсер етеді, өзгерістерге ұшырайды, бастау мен соңы болмайды және оны құдай да жаратпаған. Бірегей немесе жалғыз жан, яғни құдай жоқ: тірі мәнге айналдырылған немесе айналдырылмаған орасан көп және өзгермейтін мөлшерде жан бар. Материя сияқты жанды да ешкім жаратпаған, әуелден бар және әрқашан бола бермек. Жан бәрін білуі, біріне енуі, бәрінен құдіретті болуы керек, бірақ оның мүмкіндігі өзі өмір сүретін денемен ғана шектелген.

Жандар – джива – мәңгілік, олар осы дүниеде әртүрлі формада және бірлікте болады. Олардың санын сезім мүшелерімен айырады: бір түйсінуден, төменгі, беске дейін (көру, есту, түйсінуде, дәм, иіс сезімі) дамыған жануарларда. Адамдар мен құдайларға тағы бір ішкі сезім (ақал-ой) тән. Барлық дживаларда сана бар. Олардың негізгі айырмашылығы барлық осы дүниелік дживалар екі бірдей ауыртпашылықты алып жүреді – болмыстың материалдығы мен алдамшы үмітті, тек кейбіреулері ғана сиддха (кемелденген), немесе мукта (босатылған) күйде болады.

Жайнизм ілімі үшін адам өмірінің негізгі мақсаты – «босатылу». Ал жанның «босатылуы» тікелей карма заңына байланысты. «Босатылу» жолында жайнизмде үш негізгі қағида ұсынылады:

Дұрыс сенім – әлемді Махавираның іліміне сай қабылдау, оның абсолютті ақиқаттығына сену;

Дұрыс білім – әлем мен жанның мәні туралы білімді тану. Бұл мақсатқа жету үшін бүкіл өмір бойы осы жолда жүру керек, ал бастапқыда шектелген білімді гурудың (рухани ұстаз) көмегі арқылы алуға болады; өзіңді-өзің тану, өзіңнің «мендік» мәніңді түсіну, өзіңнің мақсатыңды (кармадан құтылу)

Дұрыс жүріс-тұрыс – нәпсіні тыю, діни ережелерді сақтау.

Жайнистер өзін-өзі жеңуі (өз нәпсісін тию) үшін бірнеше қағидаларды ұстауы керек:

Апариграха – дүнедегі заттарға қызықпау, байланбау, самарқау қарау;
Сатья – қандай қиыншылық жағдай болса да, әрқашан шындықты айту;
Астея – ұрлық жасамау, өлім аузында жатсаң да еш нәрсені рұқсатсыз алмау, сұрап алу;

Ахимса – еш нәрсеге зәбірлік жасамау, себебі бар тішілік иесінің жаны бар. Құмырсқыны өлтірудің өзі күнәға жатады. Ал егер өлтіріп алса, кармасын төмендетіп алуы мүмкін. Сондықтан жайнистер үшін балық аулау, аң аулау, егін егу, мал шаруашылығымен айналысу тыйым салынған кәсіп саналады. Олардың дінге қатты берілгендері көбінесе сүзілген су ішеді, ауыздарын байлап, алдындағы жолын сыпырып жүреді. Осының барлығы абайсызда кішкене насекомдарды жұтып қойып немесе өсімдіктерді басып зақымдап кетіп, карма заңына ұшыраймын деген қорқынышқа байланысты.

Барлық жайнистер – монахтар да, жай сенушілер де бір қауымның мүшесі. Кармадан босатылу тек монахтарға ғана мүмкін болғандықтан жай сенушілер үшін де біраз уақыт монахтық өмір кешу ұсынылады. Монах болу кез-келген үшін мүмкін деп айтылғанмен де жоғарғы сатыдағы жайнистердің қатарында жүріп, үлгі боларлық деңгейге жету үшін осы өмірден толық баз кешіп, жаңа қатал тиымдарды қабылдап, толық жеке аскеттік өмірді қабылдау керек болады.

Бихарада пайда болып, жайнизм оңтүстікте дигамбара және батыста шветамбара деп аталатын бағыттары таралды. Әйтсе де буддизм және индуизммен қатар бұл діннің таралу үрдісі байқалмады. Бұған діннің өзіне тән ерекшеліктері, шектен тыс тыйымдар себеп болды десе болады.

Философиялық көзқарас және діни ілім ретінде жайнизм ғасырлар бойы сақталып, өзінің каноны «Сиддханта» арқылы этикалық және ғибадаттық ережелерін бүкіл адамзаттық мәдениетке үлес ретінде қосып отыр. Олар үшін Ведалар мен Брахмандарды сенімге тұрғысыз, білім ретінде ешқандай құндылығы жоқ. Жайн - шветамбарлардың қасиетті кітабы Сиддханта немесе Агамама деп аталады. Оларға елуге жуық текстер түсіндірмелерімен кіреді. Дигамбарлардың беделді текстеріне көне оқулықтар жатады. Олар санскритте және пракритиде берілген, «Төрт веда немесе білімге» бөлінген: «Пратхаману-йога» (тарихи аңыздар), «Каранану-йога» (космологиялық текстер), «Дравйану-йога» (діни-философиялық трактаттар), «Чаранану-йога» (этикалық және рәсімдік талаптар). Жалпы жайндық догматиканың жүйесі Умасватидың «Таттвартхадхигама-сутра» (Ұғымдардың мағынасына көтерілу) немесе «Дашадхья» (Он тарау). Бұл текст 357 афоризмнен құралып, он тарауға бөлінген жайн философиясының энциклопедиясы болып табылады. Жайнизмнің барлық мектептері осы текстке түсінік берумен және басқа тілдерге аударумен айналысады.

Жайндардың діни ілімі жалпыға ортақ, ашық, қолжетерлік ілім болды және осы қасиеті оны эзотерикалық брахманизмнен (тек таңдаулыларға, соның ішінде тумысынан брахман болғандарға ғана қол жеткізуге болады) айырмашылығын көрсетті. Бірақ бұл ілімдегі тым қаталдық, өз принциптерін ұстанудағы фанатизм джайнизмнің танымалдылыққа ие болуына және

таралуына бөгет болды. Әйтсе де санының аздығына қарамастан, джайнизмді ұстанушылар Үнді тарихы мен мәдениетінде белгілі роль атқарды.

Осы кезең өз тәніне барлық жағынан тиым салып, руханилыққа толық берілген аскеттік үнділіктерді діни өмірінің бір бөлігіне айналды десе болады. Монахтардың аскетшілдігі мен джайн-миряндықтың пуритандық өмір салты басқа үнділіктерге әсер етті. Қалалық-джайндар елдің мәдени элитасының көрнекті бөлігі саналды. Жайндық храмдар сән-салтанатымен әсер қалдыратын архитектурасымен өзіне баурап тұрады. Орта ғасырлық Үндістанда жайндардың күшімен әртүрлі ғылымдар мен өнер, соның ішінде бояулы сурет, әдебиет дамыды. Ұлы мақсаттар үшін материалдық құндылықтардан бас тарту қажеттілігі қалыпты жағдай саналатындықтан көптеген жайндар, сондай-ақ байлар өздерінің діни парыздарының бірі халыққа қайырымдылық көрсету деп есептейді.

Жайнизм дін ретінде ғасырлар бойы үндістердің негізгі діни индуизмге қарсы тұрды. Ұйымдастырылуы мықты, іштей тәртіптері өте қатал жайндар қауымы Үндістанда қабылданған көптеген касталардың бірі ретінде осы күнге дейін өмір сүреді.

КОНФУЦИЙШІЛДІК

Конфуцийшілдік – Ежелгі Қытайда пайда болған этикалық-философиялық ілім, даосизм және буддизммен қатар Қытай мен Қиыр Шығыстағы үш жетекші идеологиялық жүйелердің («үш ілім» - сянь цзао) бірі болып табылады. Оның негізін қалаған ұлы қытай ойшылы Кун-цзы немесе ұстаз Кун (б.з.б. 551-479 жж.). Б.з.б. III-II ғғ. Хань династиясының билікке келуімен конфуцийшілдік ресми идеологияға айналып, конфуцийлік нормалар мен құндылықтар «қытайлық» ұғымын рәміздей бастайды.

Конфуций ілімінің гүлденуінің бірінші кезеңі Конфуций (б.з.б. 551-479 жж.), Мэн-Цзы (б.з.б. 371-289 жж.), Цзюнь-Цзының (б.з.б. 298-238 жж.) этикалық философиясымен байланысты болса, неоконфуцийшілдік Чжу Си (1130-1200 жж.) және Ван Янмин (1472-1529 жж.) секілді Кун-цзы ілімін заманына сай жандандырып, ақылды жетілдірудің практикалық жағына, даналық сырын ашуға талпынған ойшылдар есімімен сабақтастырылды.

Конфуций әлеуметтік және саяси күйзелістер орын алған дәуірде өмір сүрді: Чжоу билеушісі – Ван билігінен айырылды, патриархалдық-рулық нормалар дағдарысқа ұшырап, мемлекет құрылымы ыдырады. Конфуций патшалықтар арасындағы осындай шиеленістен титыққан қытай қоғамын байыптылыққа әкелетін діни-әдептік ілімнің негізін қалауға тырысты. Осы мақсатпен Конфуций ежелгі сенімдер мен дәстүрлерге жүгінеді. Конфуций сол кезеңде Ежелгі Қытайда пір тұтылған ата-баба аруағына табыну, жер культі, ежелгі қытайлықтардың жоғарғы құдайы және бастапқы тегі – Шан-диге табыну сияқты көне нанымдарды қайта жандандыра отырып, соларды әдептік-этикалық және әлеуметтік ойлармен толықтырады. Кейінірек Шан-ди жер бетіндегі барлық тіршіліктің тағдырын анықтайтын жоғарғы құдайшылық

күш ретіндегі Аспанмен байланыстырылады. Даналық және құдіретті тылсымдық бастаулары мен генетикалық байланыс - XX ғасыр басына дейін сақталған – «Аспан асты елі» «Аспан ұлы» деген атауды иеленді. Конфуций көне – «алтын ғасыр» даналығының қорушысы ретінде көрінеді. Ол ел билеушілерге жоғалтқан беделді қайтарып, халықтың ниетін жақсартып, оны бақытты етуге талпынды. Ол көне заман даналарының мемлекеттік құрылымдар әрбір жеке адамның мүдделерін қорғау үшін қалыптастырған деген көзқарасты негізге алады.

Конфуцийшілдіктің философиялық-теологиялық негізін 6 қағида құрайды:

1. Аспан («Тянь») жайлы діни түсінік. Ол – ұлы бастама, адамды өз еркі бойынша басқаратын жоғарғы құдай.

2. Конфуцийдің «Тянь» культіне мойын ұсыну керек деген сөзін «басшы – басшы, қызметші – қызметші, бала – бала, әке – әке» болу керек деген сөздері арқылы түсінуге болады.

3. Конфуцийшілдік дүниетанымның мұндай қағидаларынан Қытайдың діни өмірінің мәніне айналған ата-баба культі туындайды.

4. Конфуцийшілдікте рәсім, этикет, жазылмаған ережелерге көп мән беріледі. Осыған сәйкес кемел адам – «цзюнь-цзы» туралы ілім басты болып табылады.

5. Конфуций ілімінде маңызды орын «көнені», қытай дәстүрін білу, қарт ұстаздарды құрметтеуден тұратын тәлімгерлікке беріледі.

6. Орталық туралы ілім – жаман мен жақсыны айырып, саналы түрде жүрегің тазартып, тәнін кемелдендіру, адамның өз болмысына лайық болуы.

Конфуцийшілдік каноны екі топтамадан тұрады: бірі - «Бесканондық» («У цзин»), екіншісі – «Төртканондық» («Сы шу»).

«Бесканондықтың» жазба ескерткіштері:

1.«Көктем мен күз кітабы» («Чунь цю»). Чжоу доменіндегі оқиғалар мен Лу патшалығының тарихы баяндайды.

2.«Көне тарих кітабы» («Шу цзин») – көне уақыттарда жасаған императорлардың аңызбен астасқан тарихынан мәлімет береді.

3.«Діни өлеңдер кітабы» («Ши цзин») – жинаққа әлемнің жаратылуы мен құрылуы туралы мифтер, діни мадақ өлеңдер енгізілген.

4.«Салтанатты рәсімдер кітабы» («Ли цзин») – отбасындағы қарым-қатынастардан саяси әкімшілікке дейінгі әлеуметтік механизмнің идеалды моделі туралы мәлімет беретін естелік.

5. «Өзгерістер кітабы» («И цзин»). Бұл кітапқа құлшылық және тылсым дұғалары, өсиет сөздер топтастырылған.

«Төртканондыққа» «Да-Сюэ» («Ұлы ілім»), «Чжун-юн» («Тепе-теңдік туралы»), «Лунь-юй» («Әңгімелер мен ойлар»), «Мэн-Цзы» кітаптары енген.

Кун-Цзы өз идеяларын әңгімелесу барысында дамыта отырып, ілімінің бір жүйеге түскен жазбаша мәтінін қалдырмағандықтан, оның айтқан ойларын шәкірттері «Лунь юй» (оның шәкірттерімен әңгіме – сұхбаттары жазылған еңбек) жинағында топтастырып, жарыққа шығарған еңбекте жетілген адам идеясы (цзюнь-цзы) ашылады, адами тұлға өзіндік құндылық ретінде

қарастырылады. Конфуций ғарышпен үйлесімділікте болатын рухани кемелденген тұлға деңгейіне жету мақсатында жетілген адам бағдарламасын жасады. Мейірімді адам – бүкіл қоғам үшін адамгершілік мұраттың бастауы. Тек соған ғана үйлесімділік сезімі мен табиғи ырғаққа сай өмір сүру тән. Ол – ішкі жүрек әрекеті мен сыртқы іс-қимылдың тұтастығының көрінісі. Дана табиғатқа сай әрекет етеді, өйткені «алтын үйлесімділік» ережесін сақтау – оған туа біткен дарын. Оның мақсаты – ғарышта орын алған үйлесімділік заңына сай әлеуметті қайта құру, барлық тіршілікті тәртіпке келтіріп, сақтау.

Конфуцийдің философиялық-космологиялық көзқарастары әлемді белгілі бір заңдармен ретке келтірілген үйлесімді бастау ретінде қарастырған көне қытай дәстүрімен астарлас дамыды. Адам осы әлемдік гармонияда өз орнын табуы үшін ол үнемі кемелдікке ұмтылуы тиіс болды. Конфуций адамның космоспен үйлесімді қатынаста болуы үшін оның кемелденуінің бес қайырымдылықтан («у дэ»): әдет-ғұрып, әдеп («ли»), адамгершілік («жэнь»), әділетті парыз («и»), білім («чжи») мен сенімділіктен («син») тұратын бірегей бағдарламасын ұсынды.

Әдет-ғұрыптан ол әрбір тұлғаға, қоғам мен мемлекетке шексіз ғарыштық қауымдастықта өз орнын таба алуына, Жер мен Аспан арасына «Негіз және арқау» болатын құралды көрді. Осы тұрғыда отбасылық этика ережелерін Конфуций мемлекет сферасына да таратады. Иерархиялықтың негізіне ол білім, кемелдену, мәдениетке жақындық принциптерін алды. Әдет-ғұрыптың ішкі мәнінде орныққан шама сезімі, сыртқы – церемониялар мен рәсімдер арқылы әркімге түсінікті деңгейде үйлесімді қарым-қатынас құндылықтарын жеткізді, оларды игі істерге тартты.

Осы қасиеттерді тәрбиелей отырып, даналар қоғамдағы иерархиялықты қалыптастырды, сөйтіп оның өміршеңдігін қамтамасыз етті. Әлеуметке берілген табиғи ырғақ қоғам мен мемлекеттің дамуына түрткі болды. Ұстаздың шәкірттеріне берілген жауаптарындағы адамгершілік қасиеттерді түсіндіру әрқашан табиғатқа сай келеді, ырғаққа толы әрі қарым-қатынас субъектісіне сәйкес тәрізді. Әңгімелесушіге деген сенім белгісі – мұқияттылық пен жұмсақтық – шиеленісуге, қақтығысқа жол бермейді. Мысалы, ел билеуші мен шенеунік арасындағы әділетті парызға негізделген қарым-қатынас, ел билеушінің адамгершілігіне, оның қамқоршылығы мен игі еркіне жауап ретінде шенеуніктің оған сенімділігіне, берілгендігіне меңзейді (әкенің балаға деген махаббаты сияқты). Конфуцийшілдік этика аясында төмен тұрған адамның жағдайы кемсіту ретінде қарастырылмады, ол өз жүріс-тұрыстың талаптарына жауап ретінде өзін қанағаттандыратын бағасын алады деп саналды.

Саясаткер ретінде Конфуций ел басқарудағы әдет-ғұрыптың құндылығын жақсы түсінді. Үлкен және кіші істерде қол астындағыларды өз шамасын білу сезіміне тәрбиелей отырып, әдет-ғұрып тұлғалық және әлеуметтілік деңгейдегі адамды «сыртқы ортаға» бейімдейді; қақтығыстардың алдын алды. Әдет-ғұрып әлеуметтегі әртектіліктің сақталуына ықпал етті, тұлғаға кемелдену болашағын ашты, өмірдің нағыз қамқорына айналды, кез-келген жағдайда, мысалы, материалдық және табиғи қордың шектеулігі жағдайында тұрғындардың

тұтыну үйлесімділігін сақтап, аман қалуына қол ұшын берді. Әркімнің шаманы сақтауға ұмтылуы қоғамда моральдық құндылықтардың сақталуын қамтамасыз етті. Қытай мәдениетінен сусындаған тұрақтылығы үшін қытай қоғамы мен мемлекеті әдет-ғұрыпқа көп қарыздар.

Конфуций идеяларын әрбір жаңа ұрпақ өзінше қайта қарастырды. Мысалы, Мэн-цзы (б.з.б. 372-289 жж.) игі биліктің мәні туралы ұстаз тезистерін қайтадан сана талқысына салды. Ол қоғам мен жер пайдалану идеалының көне жобасынан-ақ тұлғаралық үйлесімділікке, қоғамдағы жоғарғы және төменгі таптар арасындағы келісімділікке жетудің жолын көрді. Идеалды мемлекетте билік барлық қажеттіні өз қолына алады, ал тұрғындар шамадан тыс салықтар мен азықтың аздығынан жапа шекпейді. Әділеттілік бұзылған жағдайда Мэн-цзы халықтың көтеріліске шығып, «Көк жарлығын» жаңа, игі ел билеушіге тапсыру құқына ие болуын талап етті.

Жаңа дәуір аралығында конфуцийшілдікте жаңа ағымдар айқындалады: қол астындағыларды басқарудың құралы ретінде әдет-ғұрыпқа конфуцийшілдердің бұрынғы саяси оппоненттері – легистердің арсеналынан заң институты алынады. Бір-бірімен сәйкес келмейтін осы ұғымдарды біріктіргенде, әдет-ғұрыпты қоғамның билеушілеріне ғана қатысты қолдануға болды, ал төменгілерді тек заң мен жазалауға сүйеніп басқаруға болады деген ескерту айтылады.

Б.з.б. II ғ. конфуцийшіл мемлекет қайраткері Дун Чжуншу (б.з.б. 120-104 жж.) конфуцийшілдікке мемлекеттік идеология сипатын береді. Ол дәстүрлі екі бастау «инь» мен «ян» және барлықтың негізі болып табылатын бес элемент (су, металл, ағаш, топырақ, от) туралы ілімді жинақтап, бүкіл универсумды қамтитын бір жүйеге біріктірді, Аспан мен адамның және әлеуметтің ажырамас байланысы жайлы ілімді басшылыққа алып, қоғамдық және мемлекеттік құрылымның космологиялық интерпретациясын ұсынды.

Қытайда будда діні кең таралған орта ғасырларда, IV-V ғғ. бастап буддизм мен даосизм элементтерінің қосылуы барысында конфуцийшілдік модификациясы орын алады. Негізгі канондалған мәтіндердің кодификациясы жүргізілді: олардың жаңа редакциялары мен түсіндірмелері соңғы инстанциядағы ақиқат болуға ұмтылды. Көне классиктерді жаңаша түсіндіруге деген ұмтылыс ақырында, неоконфуцийшілдік деп аталған философиялық бағытты қалыптастырды. XIII ғ. бұл ілім философ Чжу Си (б.з.б. 1130-1200 жж.) есімімен – Чжусишылдық деген атауға ие болды.

Жаңа дәуірдің алғашқы ғасырларынан бастап Конфуций көзқарастары бұрмалана бастайды, олар алғашқы мағынасынан айырылады.

Конфуцийшілдік элита өзін абсолютті білімнің иегері деп санайды, ал ең алдымен даосизмнен нәр алған халықтың синкретті нанымдары дін бұзарлық және дөрекі ырымшылдық ретінде қарастырылады. Мемлекет жоғарғы діни институтқа айналып, ресми культтер жүйесі тиянақталған сипатқа ие болған ортодоксальді шенеуніктік сословие арасындағы жік алшақтай түсті. Бұл жағдайлар Конфуцийдің біртіндеп құдайдай дәріптелуіне ықпал етті. Бұл әр қалада көне данышпанға арнап храмдар орнату және оған бағыштап құрбандық

шалу туралы 555 ж. Император жарлығынан басталды. Аспан ұлы қоғамның әлеуметтік пирамидасының ең биігінде тұрғандықтан жоғары абыз және кемелділік көрінісі болып саналады. Император еркі мызғымас заңға айналады. Адам көзін алатын, салтанатты Аспанға табыну рәсімдері (оларды орындау тек императордың құқы), сыртқы көзден таса және құпияға толы сарай өмірі қол астындағылардың бағыныштылығы мен жағымпаздылығының туындауына ықпал етті. Императорлық билік рәмізі күдіретті де күшті жануар Айдаһар да адамдарға қорқыныш пен үрей ұялатты.

Конфуций мұраттарынан алшақтаған ортодоксальды конфуцийшілдік, әсіресе XX ғғ. қатты сынға ұшырады. 1949 ж. соңы және мәдени революция жылдары Конфуций ілімі мүлдем жоққа шығарылды. Бірақ қазіргі уақытта дәстүрлі нормалар мен институттар Қытайда, Жапонияда, Оңтүстік Кореяда, Тайваньда, Сингапуда этникалық қытайлар арасында кең таралып, Конфуцийдің 67 буындағы ұрпақтары аса қошеметтеледі. Конфуций ілімі чжусишыл неоконфуцийшілдік ілімін жалғастырушылардың арқасында Жапонияда XVII ғ.-дан тарала бастаса, 1995 ж. мәліметтер бойынша Кореяның 0,2 млн. халқы, яғни 0,9 %-і конфуций ілімін ұстанушылар болып табылады. Кореяда конфуций шіркеуі болмағанмен, конфуцийлік ұйымдар бар. Мұнда ата-бабаларды еске алу, ғұлама конфуцийшілдердің құрметіне арналған салтанатты рәсімдер орындалып тұрады. Осы күнгі Кореядағы 200-ден астам хянге – конфуцийлік академияларда жастарды дәстүрлі құндылықтар мен өзін-өзі ұстау әдебіне үйретеді, сондай-ақ, ең бастысы – конфуцийлік құндылықтарды қазіргі замандық индустриялық қоғамның сұраныстарына бейімдеу міндетін қояды.

Қазақстан Республикасында конфуцийшілдік ұйымдар мен бірлестіктер тіркелмеген.

ДАОСИЗМ

Даосизм (қыт. «дао цзяо» - «жол ілімі») б.з.б. IV-III ғғ. Ежелгі Қытайда пайда болды. Аңызға сай, бұл ілімнің құпиясын аты аңызға айналған Хуан-ди («Сары император») ашқан. Расында даосизм шамандық нанымдардан және ежелгі магтар ілімінен бастау алады, ал оның негізгі қағидалары данышпан Лао-цзынікі деп саналатын «Жол мен ізгіліктер туралы Канонда» (Дао-дэ-цзинде) және философ Чжуан Чжоу көзқарастары көрініс тапқан (б.з.б. IV-III ғғ.) «Чжуан-цзыда» баяндалады.

Тұтас жүйе ретіндегі даосизм «Лэ-цзы» (б.з.б. IV-III ғғ.) және «Хуаинань-цзы» (б.з.б. II ғ.) еңбектерімен танылады.

Даосизм – адамға қоршаған әлемнің сырларын ашуды, өмір мен өлім мәселелерін айқындауды мақсат қоятын ілім. Даосизмнің негізгі категориясы **дао** (жол, ақиқат, тәртіп) – ғарыш болмысының ішкі заңдылығы, табиғаттың жалпы заңы іспетті, формалар әлемін тудырушы бастау. Дао тек бастапқы себеп қана емес, сондай-ақ соңғы мақсат, болмыстың аяқталуы. Даоны ешкім жаратпаған, бірақ барлық нәрсе даодан жаратылған және соңында даоға қайта оралады. Дао – бұл барлық нәрсе, сонымен қатар ол еш нәрсе де емес; ол –

мәңгілік және шексіз; даоның аты да заты да жоқ болғанмен, ол – бәріне есім мен атау беруші бастама. Дао – беймәлім, оны сезім органдары арқылы танып білу мүмкін емес, ол уақыт пен кеңістік аясын қажет етуден ада. Даоның нақты көрінісі тек «дэ» (ізгілік) күші арқылы ғана байқалады: егер дао барлығын жаратушы болса, дэ – қоректендіруші. Тақуа мақсаты – даоны тану, ол оны «ғарыш үйлесімділігі» - адамның табиғатпен қауышуы деп түсінеді.

Даосизм философиясының мәні – бес алғашқы элементтер (топырақ, ағаш, металл, от және су) туралы ілім болып табылады. Осы алғашқы элементтерден әлем құрылған. Ал элементтердің өзі «киден» (алғашқы материя) бастама алып, элементтердің негізін құрайды деп түсінілген.

Даосизмнің тағы бір негізгі ұғымы «әрекеттенбеу» («у-вэй») – табиғи әлемдік тәртіпке кереғар келетін мақсаттық әрекетті терістеу, табиғи үйлесімділікті бұзбау, табиғат дамуына араласпау, адамның табиғилығын ұстану, қандай күйде жаратылса, сол күйде болу. Басынан жаратылған нәрсені өзгертуге тырысу ұмтылысын жоққа шығаратын әрекеттенбеу принципіне сүйенген ел билеушісі Аспан асты елін тәртіпке келтіріп, мемлекетті басқарған, толқулардың алдын алған. Даосизм ғарыштағының бәрін бір тұтастық ретінде қарастырады, қарама-қайшылықтарды үйлестіруге талпынады.

«Чжуан-цзы» бойынша өмір мен өлім жалпылама метаморфозалардың тек сатылары ғана. Универсум сияқты кіші әлем – адам да мәңгілік. Оның физикалық тәні өлгенде рухы әлемдік «арнаға» сіңеді. Өмір бастауы ретіндегі даомен бірігу, діни пайымдау, тыныс және гимнастикалық жаттығу, жыныстық тазалық, алхимия және с.с. арқылы ғана мәңгілікке жетуге болады.

Тақуа-даошылар табиғат аясына кетіп, үйлесімділікке жету үшін онымен тұтасуға талпынды. Ажалды жеңу мен ұзақ өмір сүру үшін кем дегенде, біріншіден «рухты қоректендіру» қажет. Даошылар адамды көптеген рухтардың мекені, құдіретті күштердің шоғырлануы ретінде қарастырады. Тәндік рухтардың осы жүйесіне аспандық иерархия сәйкес келеді. Аспандағы рухтар адамның жақсы-жаман істерін тізіп, санап, өмір ұзақтығын анықтап, өсиеттерді орындауға, ізгі болуға шақырды. Ұзақ өмір сүрудің екінші шарты «тәнді қоректендіру» - қатаң диета сақтау және организмге тіршілік дарытатын эфирді тарататын тыныс гимнастикасын жасау болып табылды.

Ұзақ өмір сүру мен мәңгілік өмір сүру идеяларын уағыздау даосшыл магтар мен уағыздаушыларға халық арасында және император алдында үлкен бедел әкелді. Олар жаңа діннің негізін қалап қана қоймай, сонымен қатар мәңгілік өмір сүруге мүмкіндік беретін дәрілер мен эликсирлер жасайтын «алхимияны» дамытты. Сондай-ақ даосшылдар астрология, бал ашу, геомантия, магия және дерт шалған адамды айықтыруға септесетін медицинамен айналысты.

Көне даосизмнің философиялық ұстанымдары ортағасырлық даошылардың діни ілімдеріне негіз болды. Ортағасырлық даосизмнің көрнекті өкілдері Гэ Хун (VI ғ.), Ван Сюаньлань (VII ғ.), Ли Цюань (VIII ғ.), Тянь Цяо (Тянь Цзиншэн) (X ғ.), Чжуан Бодуань (XI ғ.). Конфуцийшілдік білім алған интеллигенталды элита да даосизм философиясына қызығушылық танытты,

оларға қарапайымдылық пен табиғаттылықтың көне культі қатты ұнады, табиғатпен тұтасуда творчестволық еркіндікке қол жеткізілді. Даосизмге деген ықылас, әсіресе, Хань династиясы құлап, конфуцийшілдік ресми дін ретінде өз мүмкіндігін сарқыған уақытта орын алды. Буддизмнің Қытай жеріне бейімделуі барысында даосизм одан бірқатар культтер мен философиялық ой-тұжырымдарды қабылдады, буддалық ұғымдар мен философиялық концепциялар қытайларға түсінікті даостық терминдерге аударылды. Даосизм неоконфуцийшілдіктің дамуына ықпал етті.

Магия және физиогномистикамен байланысқан оккульттік даосизм халық бұқарасын өзіне тартты, сол себепті ол билік тарапынан қарсылыққа ұшырады. Билік одан көтерілісшіл-эгалитарлық дәстүр ұшқынын сезді. Даостық көзқарастар құпия қауымдардың идеялық негізіне («Ұлы теңдік жолы», «Ақ лотос ілімі» және т.б.) және шаруалар көтерілісінің жебеушісіне айналды (мысалы, 184 ж. «Сары орамалдылар» көтерілісі).

Барлық адамдардың анасы, туылмаған Ана-Сиванму құдайының мекені – Батыс жұмағы туралы ілімді дамытқан даосшылар, баршаның теңдігі және әлеуметтік әділеттілік идеясын негіздеді. Емшілер мен көрікпелдер де осы идеяларды жақтағандықтан, олар көпшілікке кең таралды.

Даостық дін көне анимистік нанымдарды, Аспанға табынуды және әулие даналар культін өзіне қабылдады. Ортағасырлық даосизм қытайдың рухани мәдениетімен тығыз байланыста болды. Даосшылар күнәһарлар жаны жазаланатын әзәзілдер патшалығы мен әділетті жандар үшін дайындалған құдайлар мекендейтін аспан бар деп сенді. Ортағасырларда мәңгілік туралы ілім ұзақ өмір культіне, ал өмір бастауы ретіндегі дао доктринасы көп балалық культіне және т.б. айналды.

Құдайлар иерархиясына аңыздық ел билеушілерді, мифтік батырлар мен даналарды, конфуцийшілдіктің көрнекті қайраткерлерін, тарихи тұлғаларды қабылдаған даостық пантеон синкретизмнің айқын көрінісі болып табылды. Халық арасында әділеттілік пен ізгі істі жақтайтын сегіз мәңгілік данышпан тұлғалары кең таралды (оларға адамдық және сиқырлық қасиет тән деп саналды).

II ғ. «Аспан ұстаздарының жолы» деп аталатын Чжан Даомин (I-II ғғ.) негізін қалаған бағыт пайда болды. Аңызға сай ол Лао-цзыдан аян алып, оның жердегі өкілі болу құқын иеленеді. Оның «Көктен түскен ұстаз» титулы осы уақытқа дейін ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келеді. IV ғ. «Жоғарғы тазалық» және «Рухани асыл қазына» атты даолық мектептер пайда болды. Олар медитациялық пайымдау тәсілдеріне көп көңіл бөлді.

IV-VI ғғ. бастап даостық ілімінің көптеген қағидалары қайта қарастырылып, ресми мәртебеге ие болды. Біртіндеп кең ауқымды иерархиялық Канон жасалды. VII-VIII ғғ. монахтық институттар мен монастырлер, VIII ғ. Қытайдың солтүстігінде көптеген мектептер қалыптасады, солардың бірі – «кемелденген ақиқат ілімі» осы күнге дейін жетті.

Кейінгі даосшылар өз ілімін мемлекеттік дінге айналдыруға талпынды. Олар буддалық үлгідегі өсиеттерді жинақтап, ізгі адамдардың игі істері мен

қызметтерінің тізімін жасады. Мемлекетке опасыздық жасау мен көтеріліс жасағаны үшін қатал жазалар қолданылды. Тан әулеті өз тегін ресми құдайландырылған Лао-цзыдан бастады.

Қазіргі уақытта даосизм ҚХР, Корея, Тайваньда, Сянганда және қытай эмигранттары арасында кең таралған. Даосизмді күнделікті тұрмысқа енгізген діни синкретті топтар 1960 ж. ҚХР-да құдалауға ұшырады, бірақ 80 жж. бастап олар, әсіресе, шет аймақтарда өз ықпалын қалпына келтіруге талпынды. Белсенді әрекет ететін Қытай құдайлары пантеонында шаман – медиумдар, галлопаттар, бал ашатындар, физиогномистер қызмет жасайды. Даостық храмдарға, монастырлер мен киелі орындарға мыңдаған діндарлар барады. Қытайдағы «Даосизм ілімін ұстанушылардың бүкілқытайлық ассоциациясы» жұмысын қайта жандандырған.

Кореяға даосизм Лао-цзы мен Чжун-цзы идеяларымен бірге ортағасырда үшпатшалық кезеңінде Қытай арқылы ене бастап, саясат, мәдениет және күнделікті өмір салтына таралды. Даосизм Кореяда басты орындардың бірін алмаса да, қуғынға ұшырап отырды, дегенмен қазіргі замандық корей қоғамында даосизмнің әсерлері байқалады.

Даосизмнің қазіргі күні әлемде кең таралған оккульттік практикасы фэн-шуй немесе геомантияға ерекше назар аударуға болады. Сөзбе-сөз фэн-шуй «жел және су» - өмір ағымының қозғалысы деп аударылады. Бұл – адамның ішкі дүниесін үйлесімділікке келтіріп, сыртқы ортадағы заттардың көмегі арқылы әлеммен гармонияда болуы.

«Фэн-шуй» жүйесі – адамның жанында энергетикалық үйлесімділік құру әдісі ретінде танылады. Бұл жүйемен шұғылданушылардың пікірінше, заттарды дұрыс орналастыру мен түрлі түстердің гаммасын орынды қолдану арқылы денсаулыққа, энергетика тұрғысынан жетістік пен табысқа қолайлы жағдайларды жасауға болады. Адам бұл жүйеде Ғаламның энергетика заңдылықтарына бағынатын кішігірім объектісі ретінде қарастырылады.

Фэн-шуй ТМД территориясына Қытайдан емес, Батыс елдері, соның ішінде Англия мен Германиядан келген. Батыста Халықаралық «Фэн-Шуй» орталығы құрылған, ал оның Қазақстандағы филиалы 2000 жылдың 3 мамырында тіркелген. Алматы мен республиканың бірқатар ірі қалаларында фэн-шуй жүйесін практикада қолдану бойынша жұмыстар атқаратын орталықтар бар.

Геомантия немесе фэн-шуй идеялары медицинаның, яғни шөппен емдеудің қытайлық әдістері, акупунктура, инемен емдеу жолдарына бастама берді. Фэн-шуйден басқа даосизм іліміне негізделген бағыттар цигун – тыныс алу гимнастикасымен байланысты психологиялық-физиологиялық практикалар, сондай-ақ дәстүрлі ушу өнерінің кейбір стильдері де танымал.

Жалпы алғанда, даосизмнің қытай мәдениетіне үлкен әсері болды. Алхимиямен шұғылдану химия, фармакология саласында бай эмпирикалық материалдың жиналуына ықпалын тигізді. Даостық ғалымдардың шығармаларында металлдар мен минералдар, қағаз жасау сыры, оқ-дәрі, фарфор, жібек, дәрілер рецептін баяндайтын деректер сақталған.

СИНТОИЗМ

Синтоизм – бұл Жапонияның VI-VII ғғ. қалыптасқан дәстүрлі діні. «Синто» («құдайлар жолы») ежелден жапондықтар дәріптейтін құдайлар мен рухтар әлемін («ками») білдіреді. Синтоистер өздерінің діндерін күн құдай-анасы және жапон императорларының ілкі анасы саналатын Аматаэрасудан бастау алады деп есептейді. Аматаэрасу – синтоистік құдайлар пантеонының басты құдайы.

Синтоизм қағидалары VI-VIII ғғ. жататын басты үш дереккөзге негізделген, олар: «Кодзики», «Нихон сёки» (тарихи-жылнамалық жинақ), «Синсэн сёдзироку» (генеалогиялық тізімдер)

Синтоизм жапондық дүниетанымды қалыптастыруда маңызды рөл атқарды, ол басты бес концепцияға негізделді. Бірінші концепцияға сай, әлем өздігінен пайда болған, әлем жоғарғы күш арқылы емес, өздігінен реттеліп отырады. Екінші концепция жер бетіндегі өмір қуатын сипаттайды. Үшінші концепцияда табиғат пен тарихтың бірлігі, әлемнің тірі және тірі емес деп бөлінбеуі (себебі табиғаттың барлық құбылыстары мен адамда камилер өмір сүреді) айтылады. Камилер осы әлемде тіршілік ететіндіктен, о дүниеден пана іздеудің қажеттілігі жоқ. Төртінші концепция көпқұдайлықты көрсетеді, себебі синтоның өзі жергілікті табиғат культтерінен, жергілікті, рулық және тайпалық құдайларға табынудан пайда болған. XX ғ. тізімдемесіне сәйкес синтоның құдайлар пантеоны 3132 құдайдан тұрған, кейінірек олардың саны едәуір өскен. Бесінші концепция синто жапон ұлтымен етене байланысты, дегенмен бұл жақындық жапондыққа кез келген басқа дінді ұстануына кедергі жасамайды.

Синто дінінде әртүрлі культтердің ортақ сипаттары біріктіріліп, біртұтас рәсімділіктің күрделі жүйесі жасалды. Синтоистік діни табынудың негізінде Аматаэрасуға дейінгі ататектен бастау алатын ата-баба культі жатыр. Адам әлемі «ками» әлемінен бөлінбегендіктен, белгілі мағынада адамның өзі де «ками» болып табылады, сондықтан оған о дүниедегі аман қалуды іздеу жат нәрсе. Діни тазалық «камиге» және өз ата-бабаларына деген қастерлеуді, табиғатпен үйлесімді өмір сүруді, құдайылықпен рухани байланысты қажет етеді. Синтоизм этикасы өте қарапайым: ирригациялық жүйелерді бұзбау, қасиетті орындарды тазалықта ұстау, жан-жануарларға қамқорлықпен қарау.

Аматаэрасу культінде айна, семсер және яшма тасынан жасалған әшекейлер бейнеленген. Оларды мифологиялық дәстүрге сай, құдай ана жапондықтардың алғашқы императоры ретінде немересі (кейбір деректер бойынша күйеуі) Нинигиді жерге аттандырар алдында оған тарту етіп, бүкіл әлемді нұрға бөлеп, билік құруды, бағынбағандарды бағындыруды өсиет етеді. Мифтегі айна – адалдықты, семсер – даналықты рәміздейді. Бұл қасиеттердің бәрі император тұлғасында толық көрінісін табады. Синтоистік храмдар кешеніндегі ең негізгісі Исэдегі храм – Исэ дзингу (VII ғ. соңында негізі қаланса керек). Исэ дзингу Аматаэрасу храмы болып саналады.

Синто дамуындағы маңызды кезең – «Исэ синто» концепциясының қалыптасуы. Оның басты мақсаты – император культін нығайту. Бұл концепцияның пайда болуының бір себебі моңғол шапқыншылығы және одан кейінгі (1261-1281 жж.) кезеңдегі храмдардың, әсіресе, Исэ дзингу храмының ықпалы мен беделінің артуы болды. Осы уақытта император әулетінің ілкі тегі, әрі қорғаны исэні мекендейтін Аматаэрасу культі өте кең таралды. XVI ғ. екінші жартысында «Исэ синтоның» дамуы белгілі бір адамды құдай деп қарауға жол ашатын жаңа культтің пайда болуына әкелді. Оған императорлық әулетке жақындық емес, сол адамның ірі саяси және қоғамдық еңбегі негіз болды. Бұл XII ғ. соңында-ақ елде қалыптасқан жағдайды, билікке әскери-феодалдық ақсүйектердің (самурайлардың) келуін бейнелейді. Олар император әулетінің билігін синто культінің сферасымен ғана шектеді. Сөйтіп императорда таза номиналды билік қана қалды. Феодалдық диктатор Ода Нобунага (1534-1582 жж.) елді біріктіру үшін күрес барысында өзін ками деп жариялап, өзіне камидей табынуды талап етті. Оның әріптесі диктатор Токетоми Хидэйсиде (1576-1596 жж.) құдай деп танылды. Токугава Иэясу (1542-1616 жж.) сегунның (әскери-феодалдық басқарудың басшысы) өсиеті бойынша оның аруағына табыну үшін бірнеше храмдар мен шырақ орындары салынуы керек болды.

Токугава династиясы (1603-1867 жж.) билік құрған кезеңде конфуцийшілдіктің әртүрлі ағымдары синтоны этикалық идеялармен байытып, синто-конфуцийшілдік синкретизмнің күшеюінің ауқымды негізін қалады. Тарихи деректер негізінде императорлық билік культі мен институтын негіздеуді мақсат еткен мектептер қалыптасты. Көне мифологиялық жинақтарға сүйенген бұл мектептер жапон императорлары әулетінің құдайылық тегі мен іс-әрекеттерінің нанымдылығы идеясын жан-жақты баяндап, насихаттайды. Олар «ұлттық» бірегейліктің бейнесі мен бастауы ретіндегі «тэнно» (император) рөліне басты назар аударады. Ұмытылған Жапон «жолы» - «мити» (қыт. «дао») даналығы қайта өркендеп, «көне синто» («фукко синто») қалпына келтірілді. Императорды қорғау, императорлық билікті реставрациялау идеялары сегунат жүйесін құлатуға бағытталған оппозициялық қозғалыстың идеологиялық негізіне айналды.

XIX ғ. ортасындағы ел есігінің ашылуы, шет елдіктердің келуі мен батыс мәдениетінің ағыны тұрғындардың басым көпшілігінің тұрмысын қиындатып жіберді. XX ғ. басында Мито мектебінің ғалымдары, әсіресе, оның көрнекті өкілі Аидзава Сэйсисайдың (1781-1863 жж.) «сонно дзей» (императорға табыну, варварларды қуу) ұраны қоғамның әртүрлі таптары тарапынан, оппозициялық самурайлар арасынан қолдау тапты. Шетелдіктерге және сегунға қарсы қозғалыс бір ұранның төңірегіне шоғырланды.

Сегунат жүйесінің талқандалуына алып келген күрестің аяқталуы және императорлық биліктің реставрациялануы, Жапонияның жаңа жолды таңдағанын – елдің модернизациялануын, қоғамдық өмірдің, соның ішінде діни сананың да трансформациялануын білдірді. Алайда алған мақсаттарға жету үшін жаңа өкімет органдарына елдің тарихи қалыптасқан ұлттық ерекшелігімен

және мәдениеттің өзінділігімен санасуға тура келді. Бұл бағыттағы оңтайлы жол «вакон есай» - «жапон рухы, еуропалық білім» принципі болып көрінді.

1868 ж. наурызында діни ритуал (әдет-ғұрпы) жүйесі бірлігіне қайтып оралу және мемлекеттік істерді басқару (дін мен саясат бірлігі) туралы жарлық жарияланды. Дзингихан – «көк» және «жер» тәңірлері ісі жөніндегі басқарма қалпына келтірілді, жапон тарихының мифологиялық кезеңі император Дзимму таққа отырған– «Жапон империясының негізі қаланған б.з.б. 660 ж.» жылсанаудың бастауы деп жарияланды. Сонымен қатар император әулетінің діни және саяси беделін көтеру үшін көне синтолық рәсімділік қайта жаңғыртылды. Император культі – тэнноизм, көп құдайылықты жалғыз «тірі құдайға» табынумен алмастырып, мемлекеттік синтоның негізіне айналды. Тэнноизмнің теориялық негізі – ұғымдардың күрделі жүйесі «кокутай» (мағыналық аудармасы «ұлттық мән», сөзбе-сөз «мемлекет тәні») болды.

Кокутайдың компоненттері – жапондықтардың шығу тегі мен мемлекеттілігінің «құдайылық» бастауы, ғасырдан-ғасырға жалғасқан императорлық әулет, жапондықтардың менталитеті мен моральдық ізгіліктері ретінде танылған императорға берілгендік пен үлкенді сыйлаудан көрініс тапқан ұлттық ерекшелік.

Тұтас алғанда мемлекеттік синтоға император отбасының ұлағаты болып табылатын династиялық синто, жалпы жапондық және аймақтық құдайларға табынатын храмдық синто; қасиетті рәсімдер атқарылатын храмның кішкене көшірмесі – үй камиданы кірді.

Жапония екінші дүниежүзілік соғыста жеңіліс тапқан соң, жалпы демократиялық өрлеу жағдайында ел демократиялануға бағыт алды. Осы орайда милитаризм мен тэнноизмнен тазару шаралары жүргізілді.

1946 ж. Жаңа жылдағы халыққа жолдауында император Хирохито шыққан тегінің құдайылығынан бас тартты. Білім беру жүйесінде прогрессивті реформалар жүргізілді, император культіне негізделген моральдық тәрбие тиылды. 1947 ж. Конституция император статусын өзгертіп, енді ол «мемлекет пен ұлттық бірліктің рәмізі» деп жарияланды. Бірақ мемлекеттік синто түбегейлі өзгеріске ұшырамады. Тэнноизмді жаңғырту саясатының басты бағыты – синтоизмді мемлекеттік дінге айналдыру болды.

1946 ж. жоғарғы синто басшылығы «Синтолық храмдар Ассоциациясын» («Дзиндзя хонтё») құрды. Ол храмдарды басқарудың біртұтас орталықтандырылған жүйесін сақтап қалуға мүмкіндік берді. Ассоциацияға олардың басым бөлігі – 78 мыңнан астамы кірді. Бұл бұрын мемлекетке тиесілі болған храмдық жерлерді храм меншігіне қайтарып алуға мүмкіндік берді.

1952 ж. император сарайында болатын рәсімдер ресми мемлекеттік церемониялар сипатын алды. 1959 ж. мемлекеттік акт ретінде Акихитоның (билік етуші Хирохито ұлы) мұрагер ретінде жариялануының және оның үйлену тойының синтолық церемониялары жасалды. Мемлекеттік синто идеяларының нығайған кезеңі – обарай рәсімі – барлық жапон ұлтының жамандықтан тазару рәсімінің қайта жаңғыруы болды. Бұл рәсімге дін басының қатысуы ұлттық дін мен императорлық биліктің бірлігін байқатты.

Императорлық әулет пен халықтың «құдайылық» тегі туралы деректер келтірілген тарихтың мифологиялық кезеңі қайтадан мектеп оқулықтарына енгізілді. Тэнноизмді қалпына келтіруде император үшін қаза тапқан жауынгерлерге арналып 1868 ж. Киото қаласында храм тұрғызылып, буржуазиялық революциядан соң Токиоға көшірілген Ясукуни храмының маңызы зор болды. Храм армия мен әскери – теңіз флоты қарауында болды.

1969 ж. «Синтолық храмдар Ассоциациясы» негізінде «Синтолық саяси лига» – мемлекеттік басқару ісіне араласуды ашық мақсат еткен ұйым құрылды. 1989 ж. қаңтарда император Хирохито қайтыс болды. Синто жүйесі тақты мұралану рәсіміндегі барлық церемониялар кешенін белгіледі. «Құдайылық регалияларды», мемлекеттік және императорлық мөрді тапсыру, лазауымды адамдарды өкімет шешімімен императордың алғашқы қабылдауы тек діни церемониялар ретінде ғана емес, мемлекеттік акт ретінде өткізілді.

Синто бүгінгі күндері жедел қарқынмен модефикациялануда. Синтолық ұйымдар индустриалды дамыған өз елдерінің барлық сферасына белсене араласады, әлеуметтік өмірге ат салысып, қоғамның әртүрлі салаларына өз ықпалдарын күннен-күнге арттырып келеді. Ең алдымен бұл синтолық қауымдарда жүргізілетін көп салалы жұмыстарға қатысты. Қаладағы немесе ауылдағы әрбір квартал белгілі бір храмға қарайды. Соңғы жылдары синтолық приходтардың қызметкерлері халық арасында мәдени-ағартушылық шараларды іске асырады, синто, буддизм, конфуцийшілдіктің тарихы мен дамуына байланысты ғылыми зерттеулер жүргізіледі.

ИУДАИЗМ

Еврей халқының ұлттық діні Иудей аңызы бойынша, жаратушы Тораны (Таурат) сол уақыттағы барлық жетпіс халыққа қабылдауға ұсынған. Тек Еврей ұлты ғана қабылдауға келіскен. Сондықтан, діни мағынада «Израиль» бір Құдайды мойындағандар мен заң кітабы - *Тора* арқылы Құдайға бой ұсынуға ұмтылушыларды білдіреді.

Иудаизм термині (Ивритте «Яаадут») Иуда еврей тайпа бірлестігінің атынан шыққан. Иуда ең ірі Израиль тайпасы болатын. Иврит тілінде «Иудаизм» термині ХІХ ғасырдың соңында кең тарала бастады.

Давид патша Иуда тайпасынан болатын. Давид тұсында біріккен Израиль-Иуда патшалығының күш-қуаты арта түсті. Бұл б.з.б ХІ ғасырдың соңында болды.

Иудаизм дін ретінде және құқықтық, моралдық-этикалық, философиялық және діни түсініктер кешені ретінде төрт мың жыл бойы және бүгінгі уақытта еврейлердің өмір салтын айқындап отыр.

Танах үш бөлімнен тұрады. Тора Мұса (ғ.с.) (бес кітап) Нәбиим (Пайғамбарлар), Кэтувиим (Жазба), Танах б.з.б Х ғасырдан б.з.б ІІ ғасыр аралығында қалыптасты. Талмуд екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім – Мишна (Қайталау). Бұл Тораға түсіндірме. Екінші бөлімі – Гемара (толық түсіндіру).

Бұл Мишнаның түсіндірмесі. Талмудта, қылмыстық және азаматтық сипаттағы заңдар, адамгершілік заңдар, отбасылық және жеке адам өміріне қатысты кеңестер бар. Талмудта 365 тиымдар және 248 бұйрық әмірлер жинақталған иудей әдет-ғұрыптар жүйесі бар. Иудей діни ілімінің негізі дүниені жаратушы бір күдіретті Яхве Құдайына деген сенім. Иудаизмда құтқарушының келуіне деген сенім бар. Иудаизмда бұл мессия (мәсіх) деп аталады. Иудаизм бойынша Мессия жер бетінде әділетті тәртіп орнатады деп есептелінеді.

Ақырзаман және өлілердің қайта тірілуіне сенім, еврей ұлтының жаратушының таңдаулы халқы екендігіне сенім. Бұл түсінік бойынша Жаратушы Моисей (Мұса) арқылы Израиль халқына Заң (Тора) беріп одақ құрған.

Израильда Иудаизмнің діни институттары мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылады. Жоғарғы раввинат діни ұйымдар мен бірлестіктерді қадағалайды. Парламент және үкіметте раввинаттың мүддесін қорғайтын басты діни- саяси партия Мафдал болып табылады.

Таяу Шығыс, Солтүстік Африка Балкан елінен келгендер – Сефард қауымын құрады. Еуропа, Америка, Австралия, ОАР келушілер ашкеназиялық қауымды құрады.

1921 жылы Сефард және Ашкеназийлік бас раввиндер басқаратын жоғары раввинат кеңесі сайланды.

Израиль мемлекетінің қалалары мен елді мекендерінде 200 діни кеңестер (моацот, датиот) жұмыс жасайды, Израиль елінде 24 раввинат соттар жұмыс жасайды. Діни мектептер (ешибот) үлесі орта білім беру орындарының 17% құрайды. Израильдің барлық мектептерінде діни пәндер оқытылады. Білікті дін мамандары діни институттарда дайындалады.

Иудаизмнің негізгі қағидаттары XII ғасырда өмір сүрген атақты философ - талмудшы, рабби Моисей бен Маймон (1135-1204) іліміне сүйенген төмендегідей *13 ережелерден* тұрады:

1. Құдай бар.
2. Құдай бір.
3. Құдай денелік пішінде болмайды.
4. Құдай мәңгі.
5. Иудейлер тек бір Құдайға табынуы тиіс.
6. Құдаймен қарым-қатынас тек пайғамбар арқылы болады.
7. Моисей (Мұса) - ең ұлы пайғамбар.
8. Тораның шығуы қасиетті.
9. Тора өзінің мән-мағнасын еш жоғалтпайды.
10. Құдай адамдардың барлық іс-әрекетін біледі.
11. Құдай зұлымдықты жазалап, қайырымдылықты мадақтайды.
12. Құдай өзінің Мессиясын жібереді.
13. Құдай өлілерді қайта тірілтеді.

Сенім қағидаттары «Йигдаль» (иврит - «ұлылық») әнұранында баяндалған. «Өмір беруші Құдай ұлылығы мен даңқы шексіз», - бұл әнұранды Иудаизмді ұстанушылар Синагогада орындайды.

Иудейлерде Құдай аты *Яхве* (Яху, Яго, Иегова немесе Адонай). Яхве бастапқыдан Иудей-Израилдік пантеонда айрықша орын алады. Құдай атын атауға болмайды.

Ежелгі түсінік бойынша Құдай атын атау - бұл ажалға алып келеді. *Яхвенің* орнына *Адонай* («менің әміршім») «Менің Құдайым - Яхве» сөзі қолданылады. Алғашқыда ежелгі еврей құдайлар пантеонында Яхве жерді түзеуші, жай атқыш, жаңбыр беруші ретінде көрінеді. Аман - есендік игілік Яхвемен байланыстырылды. Тек кейінірек Яхве басты Құдай атанды. Яхве культін орталықтандыру процесі және Яхвені барлық еврейлердің жалғыз құдайы ретінде мойындату үшін күрес ұзаққа созылды.

Кез келген иудей үшін Құдай, Тора және еврей халқы ең маңызды мағынаға ие. Бұл әлемнің барлық еврейлерін біріктіруші діни және ұлттық идея. Мұны қысқа, нұсқа түрде иудей теологы Льюис Еврейлердің құдайдың таңдаулы халқы екендігі идеясы догматикалық сипат алды. Яхве еврейлермен айрықша одақ құрып, тек еврейлерді өз халқы деп есептейді. Бұл идея сионизмнің діни негізін құрайды.

Зайырлы және діни Иудаизмнің ерекшеліктері бар. «Зайырлы Иудаизм ұғымы белгілі бір Иудей құндылықтарын, тіпті кейде діни мағына берілмейтін діни негіздегі еврейлердің философиясын сипаттайды.

Тора мен Талмудтағы түсініктер мен діни ілімге сәйкес сенушілердің бүкіл өмірін реттеуші әдет-ғұрыптардың күрделі жүйесі жан-жақты, бүгешігесіне дейін айқындалған. Киіну, тамақтану, салт-жораны сақтау және мейрамдарды өткізу туралы нұсқаулар көрсетілген.

Маңызды әдет- ғұрыптық талаптар қатарына:

- Сүндетке отырғызу - ұл балалар дүниеге келген соң сегізінші күні жасалады. Бұл Яхвеге сиынушылар қатарына қосылу белгісі. Сүндетке отырғызуды моголь - атқарады.

- *Сенбі күнін* тыныштық пен дұға жасау күні ретінде қастерлеу. Ивритте Сенбі-шаббат деп аталады. Сенбі күні жұмыс жасауға болмайды (малаха); Ис-әрекеттің шұғыл формалары: жедел жәрдем, полиция, өрт сөндірушілер және т.б. рұхсат етіледі. Үйде жұмыс істеуге тиым салынады. Сенбі күні өлген адамдарды жерлеуге болмайды және т.б.

«Шаббат басында, яғни жұма күні күн батар кешқұрым мезгілде отбасы анасының батасымен сенбілік шырағдан жағылады. Отбасы синагогаға барады. Үйіне келген соң ол балаларына бата береді және әйелін Соломон Өсиет кітабының 31 тарауының сөздерімен мадақтайды. Отбасы сенбілік тамақ ішуге кіріседі. Тамақ ішер алдында нан және шарап негізінде бата жасалады. Шаббат күні от жағуға болмайды. Егер от бұрыннан жанып тұрса, онда от жанып тұра береді.

Сенбі күні ұзақ сапарға шығуға болмайды. Корабль бортында отырған жолаушыларға борттан түсуге болмайды. Ортодоксалды еврей синагогадан жаяу жүретіндей қашықтықта тұрады. Өйткені ол сенбі күні автомобиль жүргізе алмайды. Ол қоғамдық транспортты да пайдалана алмайды».

- Күшейтілген дұға жасау, (тфила) дұға жасауға (кавана) толық берілуі қажет. Қол жуарда, тамақ алдында және тамақтан кейін дұға оқу керек. Тамақтың әрбір түрі үшін өзіндік дұға мәтіні болады. Сенбілік, мерекелік шырағданды жағар алдында дұға оқылады.

- Синагогада біріккен құлшылық ету он ересек адамның, яғни «діни қатынаста құқығы бар еркек болғанда ғана жүргізіледі. Бірақ ерекше жағдайда жалғыз дұға жасауға болады».

- *Пост* (ауыз бекіту) - күнәдан тазару, тәубаға келу күндері, ұлы апат және т.б. Иудейлік діни ілім бойынша, тек күйіс қайыратын жануарлардың, шехит ережесі бойынша бауыздалған үй құстарының етін жеуге болады. Шошқа, жылқы, қоян етін жеуге, бір уақытта ет және сүт тамақтарын қолдануға тиым салынады. Егер тамақ алдында иудей сүт тағамын ішсе, онда ет тағамдарын жеу алдында, олар ауыз шайқауы немесе бейтарап (нан түйірін) тағам жеуі керек. Тамаққа қанды қолдануға айырықша тиым салынған.

- *Шавуот* (шабуот) - апта мейрамы немесе Мұсаға Синай тауында Тораның берілуіне байланысты мейрам. Иудей діни ойшылдарының пікірінше, бұл мейрам пасханың бірінші күнінен соң 50 күні өткізіледі.

- Иудаизмнің көп ғасырлық тарихында жікшілдік, секталар, бағыттар, қозғалыстар пайда болды. Бүгінгі уақытта, ғалымдардың пікірінше, төменгідей *иудаизм* бағыттары қалыптасты: караим, хасидизм, реформаторлық, консерваторлық, ортодоксальды. XII-XIII ғасырда еврей діни ойшылдарының арасында Каббала философиялық көзқарастар жүйесі тарала бастады. Каббалистердің қасиетті кітабы – “Зогар” (“Шұғыла”).

Иудаизмнің діни мейрамдары: бірінші мейрам *Рош-Ашана* (Рош-Хашана) - діни Жаңа жыл, бұл күнді керней дыбыстары күні деп те атайды. Бұл мейрам жаман, зұлым рухтарды керней дыбыстармен аластайтын ай мейрамымен байланысты. Вавилондық тұтқындалудан кейін, вавилондық мәдениет ықпалымен бұл мейрам «аспан соты» мейрамына айналды. Бұл күні Яхве бүкіл тіршілікке үкім шығарады.

Келесі маңызды мейрам - *Йом-Киппур* - сот күні, кешірім, тәубаға келу және күнәдан арылу, о дүниелік болған ата-ана, жақын туысқандарды еске түсіру күндері. Раввиндер іліміне сәйкес, Рош-Ашанадан кейін 10 күн ішінде (тәубаға келу күндері) Яхве барлық адамдардың іс-шаруасын тексереді және әрбір адамның келесі жылғы тағдыры туралы өзінің соңғы шешімін дайындайды.

Бұл шешім Йом-Киппур күні жарияланады.

Ханука - жарық мейрамы (Оттардың 8 күндік мейрамы).

Пурим (ежелгі грек сөзі «пур»- «жеребе») - Эсфири (Есфири) құрметіне мейрам. Бұл күні парсы патшасы Артаксеркс (Б.з.д. IV ғ.) уақытында зұлым Аманның қиянатынан азат болу атап өтіледі. Бұл оқиға жайлы Інжілдік кітап «Есфирьде» әңгіме болады. Вавилондық тұтқындалудан азат болу.

Песах (Песах) - пасха; азаттық мейрамы - Египеттен еврейлердің шығуын еске түсіруге арналған сегіз күндік мейрам.

Йом Га-Шоа - Апат күні немесе Холокосты еске түсіру күні. «Шоа» ивритте «кұйын» мағынасын береді. Алғашқыда қаралы күн «холокост» және героизм күні деп аталды. Бұл күнді 1951 жылы Израиль парламенті белгіледі. Варшавалық Гетто көтерілісінің жылдық мерзімін Ниссан айының 27 күні атап өтеді. Бұл күнді зайырлы билік енгізуіне байланысты иудей ультраортодокстары мойындамайды. Көптеген еврейлердің пікірінше, айырықша мемориалды күнді белгілеу дәстүрге қайшы келеді.

Иудаизм-түрлі сыннан өткен дарынды халықтың діні. Еврейлер қуғын-сүргінге ұшыраумен қатар, бірнеше рет геноцидті бастан кешті.

Еврей халқының өміршендігі және өзінің төл ерекшелігін сақтап қалуы иудаизмнің арқасы. Иудаизм кез-келген еврей үшін дін ғана емес, сонымен бірге өмір салты, моралдық сүйеніш және рухани тірек болды.

Қазақстанда иудаизмді алғашқыдан қаған бастаған хазар аристократтарының шектеулі тобы қабылдады. Тарихи дерек бойынша, алғашқы еврей қоныс аударушылары Түркістанға Персиядан келді, бұл ХІҮ ғасырда. ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басында кейбір елді мекендерде еврей-қолөнершілер өмір сүрді.

Біздің елімізге еврейлердің жаппай келуі сталиндік репрессиямен байланысты. Осы уақытта Украинадан, Ресейдің еуропалық бөлігінен, Балтық жағалауы елдерінен көптеген еврей отбасылары қоныс аударды. Бүгінгі күнде елімізде ортодокстік (негізінен бұл неоортодокстар және хасидтік қозғалыс Хабад ұстанушылары), және реформаторлық және консервативтік ағымдардың өкілдері өмір сүреді.

1998 жылы Алматыда жетінші любовичтік ребе-Менахема Шнеерсон атындағы еврей орталығы ашылды. Орталықтың синагогасы-Леви Ицхак атында. Ол 1939 жылы Қазақстанға жер аударылған.

Қазақстанның бірнеше қалаларында синагогалар салынды. Барлық ірі қалаларда еврей жексенбілік (воскресенье) мектептері бар.

Қазақстанда 10 жуық синагогалар бар. Елімізде 70 мыңға жуық дін ұстанушылар бар. Елімізде Қазақстан еврейлер конгресі қызмет жасауда.

ӘЛЕМДІК ДІНДЕР

БУДДИЗМ

Буддизм атауы осы ілімнің негізін салушы Будда есімімен байланысты. «Будда» санскрит сөзі «будх» (ояну, көзі ашылу) ұйқыдағы сананың оянып, сергек санаға өтуін білдіреді. Бір сөзбен айтқанда «будда» кез-келген белсенді сананың иесі. Ал ақыл-ойдың белсенді күйінің не екенін кез-келген адам Будда ілімі арқылы түсіне алады деп есептеледі. Бұл ілімді ҮІ ғасырда Үндістан жерінде тарихи қайраткер Сиддхартха Гаутама таратты. 29 жасында Сиддхарха бар байлықтан, патшалықтан, жан-ұясынан бас тартып, адамзатты азап жолынан құтқарудың жолын іздеп шығады. 6 жыл әр-түрлі даналармен,

діндарлармен әңгімелесіп, тақуалық өмір кешкенде өзін ойландырған сұрақтарға жауап таппайды. Бірде киелі саналатын Бодхи ағашының түбінде ойға шомып отырған Сиддхартхаға кенеттен шындық ашылады. Бұл шындық буддизмнің төрт «ұлы ақиқаттарына» айналады.

Бірінші ақиқат адам өмірі азап шегуден, қайғы-қасіреттен тұрады.

Екінші ақиқат азап шегудің себептері адамдардың тілегі мен құмарлығына байланысты болады.

Үшінші ақиқат – азаптан құтылудың жолдары, адамдардың өздерінің тілек, құмарлық ұмтылыстарына тежеу салу.

Төртінші ақиқат – азаптан толық құтқарылу, Будда көрсеткен жолға түсу.

Ол «игілікті сегіз жол» үш кезеңнен тұрады: даналық кезеңі (праджня), адамгершілік немесе берген антты орындау кезеңі (шила), ойлау немесе ақыл тоқтату кезеңі (самадхи). Бірінші кезең екі сатыдан, қалғандары үш сатыдан, барлығы сегіз саты жолды құрайды.

Даналық кезеңі

1. Дұрыс көзқарас. Бұл кезеңде адам Төрт Игілікті Ақиқатты меңгеруі және басқа да буддизмнің талаптарын өз іс-әрекеттерінде басшылыққа алуы тиіс.
2. дұрыс шешім. Енді адам буддалық ілімнің принциптерді басшылыққа алып, толығымен азаптан құтылу жолына түсу шешімін қабылдауға міндетті

Адамгершілік кезеңі

3. Дұрыс сөз (шыншыл, жылы). Буддист өтірік айтудан, жала жабудан, өтірік куәгерлік жасаудан, ұрсысудан, өсек айтудан, қастастыруға әкелетін сөз таратудан аулақ болып керек.
4. Дұрыс іс-әрекет. Буддизм бойыншы жалпы сенушілер игілікті карма жинау үшін мына бес міндеттерді орындаулары керек;
 - ешбір тірі жанды өлтірмеу;
 - ешқашан ұрлық жасамау;
 - зинақорлық жасамау;
 - өтірік айтпау;
 - басты айналдыратын сусындар ішпеу.

Дін басыларына (монахтарға) арналған осыған қоса тағы бес парыз (міндет) жүктеледі:

- түстен кейін тамақ ішпеу;
- көңіл көтеруге қатыспау;
- иіс су жағып, әшекей тақпау;
- биік және кең төсекте жатпау;
- алтын, күміс жинамау.

5. Дұрыс өмір сүру. Бұл да дұрыс мінез-құлық пен әрекет, тек әлеуметтік өлшеммен алынған. Ешкімге жәбірлік көрсетпеу, тірі жанды саудаға салудан бас тарту, қару-жарақ, есіртке, арақ-шарап сату, жезөкшелікпен және де басқа алдаумен байланысты (болашақты болжау,жұлдызнама жасаут.с.с.) іс-әрекеттен аулақ болу

Ақыл тоқтату кезеңі.

6. Дұрыс ынта-жігер. Бұл кезең негізінен монахтарға арналған, олардан үздіксіз буддалық йога сабағымен айналысу талап етіледі.
7. Дұрыс елестету. Сананың тынышталуы, барлық психоментальдық психофизиологиялық процестердің тұрақталуы.
8. Дұрыс көңіл бөлу немесе дұрыс транс. (медитация).

Будда жолына түсуші азаптан құтқарылу үшін монахтық қауымға (сангхаға) кіруі керек. Олар пендешіліктің қамын тастап, қайыр-садақамен өмір сүруге көшеді. Олардың өмірі ұсақ-түйекке дейін реттелген. Монахтарға 253 түрлі қылықтарға тиым салынған. Соның ішіндегі ең негізгі талаптар жоғарыдағы айтылатын бесеуі.

Буддизм мен оның қасиетті кітаптарын еуропалық философтар 19-шы ғасырдың басында зерттей бастады. Біз Ресей шығыстанушылары В.П. Васильев, И.П.Минаев, С.Ф.Ольденбург, Ф.И.Щербатский, Ю.Н. Рерих, О.О. Розенберг еңбектері арқылы буддизммен таныспыз. Буддизмнің уағыздары мен қасиетті текстері мына кітаптарда баяндалған: “Лалитавистра” (Будданың өмірбаяны), Трипитака (Үш даналық) – космогония, сангха өмірі; Будданың даналық сөздері, “Дхаммапада” – гнесеология және методология, т.б. ежелгі санскрит және пали тілінде жазылған сутралар.

Буддизмнің дүниетанымдық жүйесін дхарма (болмыс), карма (тағдыр заңы) сансара, (қайта туу) нирвана (азаптан құтқарылу), нидама (себеп-салдар), сангха (қауым) ұғымдары мен категориялары құрайды. Бұл діннің өзіндік ерекшелігі, белгілі бір бейнедегі құдай жоқ. Будда барлық құдайлардан жоғары тұрады. Ол құтқарылу мүмкіндігі бар жеке тылсым күш емес, тек қана адамдардың көзін ашып, оларға ақиқатты танудың, дұрыс жүрудің жолын көрсетеді.

Будда ілімі пайда болғанға дейінгі үнділердің діни санасы мүлде басқаша болатын. Олар үшін Брахман барлық тіршілік иесін жасаушы әлемдік рух, сондықтан барлық тірі жандар оған жетуге талпынады. Ол үшін материалдық өмірден бас тартып, тәннің тілегін жою керек. Тәнді жойып, мәңгілік жан жаңа денеге беріледі, бұл процесс жанның Әлемдік Жанмен қосылғанынша қайталана береді. Жанның берілуі туралы ілімнен жазалау заңы туды. Индусты осы өмірде де, о дүниеде де жаза күтіп тұрды. Әрине индустар да өздерін рухани жетілдіру арқылы жоғары каста брахман бола алады, бірақ бұл да олардың келесі өмірдегі кармаларын анықтай алмады. Сондықтан индустардың өмірі сансыз құдайға құлшылықпен, қасиетті жердің бәріне бас июмен, қатал тәртіп, көптеген міндеттерді мойынына алумен өтті.

Осы жағдай да буддизм ілімінің Үндістанда пайда болуына әлеуметтік – рухани алғышарттар жасалғандығын көрсетеді. Кез-келген адамға өзінің қоғамдағы орнына тәуелсіз, және де күрделі діни рәсімдерді атқармай-ақ азаптан құтылуға мүмкіндік беретін ілімінің қолдау табары сөзсіз болды.

Буддизм бойынша барлық тіршілік иелері тең дәрежеде қарастырылады. Касталық жүйе (адамдарды төрт топқа бөлу) жоққа шығарылады. Адамның

барлығы да тек тіршілік иесі, сондықтан адамдар басқа тіршілік иесіне зиянкестік жасауға құқығы жоқ.

Барлық діндерге тән буддизмде де материалдық дүние теріске шығарылады. Дүниеде болып жатқан құбылыстар дхармалардың (рухани бөлшектердің) шексіз қозғалысының нәтижесі. Қозғалыстағы дхармалардың тіркестері әр түрлі заттарды, жануарларды, адамдарды құрайды. Дхарма тіркестерінің үзілісі өлімге әкеледі. Алайда дхарма жоғалып кетпей жаңадан бірігіп, қайта туу басталады. Қайта туу карма (тағдыр) заңымен анықталады, яғни тірі жанның тағдыры оның тікелей өзіне ғана емес, оның жанының алдындағы іс-әрекетіне, ниетіне де байланысты. Мұнда шексіз қайта туу процесі сансара (өмірдің доңғалағы) деп аталады. Карма заңына тәуелділіктен, қателесушілік пен адасушылықтан арылған адам нирванаға (абсолютті тіршілікке) жетеді. Нирвананың төменгі күйінде адам қанағатсыздану мен азаптанудан құтылады. Жоғарғы күйде – махапаринирванада адам моральдық кірлеуден арылуын, буддалық ақыл-ойға не болады.

Болмыстың космогониялық суреті буддизмнің трактаттарында пирамида түрінде берілген. Тіршіліктің әр түрлі деңгейлері бар. Төменгі (кама-лока), ортаңғы (рупалока), жоғарғы (арупалока) 4-ші деңгей көрінбейтін таза сананың әлемі. Кейіннен бұл Будданың космостық денесі Ади-Буддамен байланыстырылады.

Буддизм де өзге әлемдік діндер сияқты біртұтас емес. Дүние жүзінде бұл діннің тармақтары өте көп. Хинаяна немесе Тхеравада (оңтүстік буддизм) және Махаяна (солтүстік буддизм) негізгі бағыттары болып табылады.

Хинаяна, “құтылудың тар жолы” ілімі бойынша архат кемелденген адам – нирванаға жеткен соң жерге қайтып келмейді. Бұндағы сенушілер рухтармен, перілермен, қорғаушы құдайлармен тығыз араласады. Оларға арнап діни рәсімдер өткізіп, өздеріне көмек сұрайды. Хинаяна бағыты Үндістан, Шри-Ланка, Бангладеш, Бирма, Тайланд, Лаос, Камбоджа, Малайзияда тараған. Қазір Шри-Ланкада хинаяна ресми мемлекеттік дін. Бұнда буддалық сангханың үш үлкен бағыты және 20-дан астам ұсақ монахтық бірлестіктері бар.

Негізгі бағыттардың бірі сиамдық бағыт аралдың орталық аудандарында, ал амарапура мен Раманы бағыттары шеткі жағалауларда таралған. Канди қаласындағы Буддаға арналған Далада Малигава храмы буддистердің қасиетті діни орны болып есептеледі. Осы орталық ауданда буддистердің табынатын қасиетті жерлері шоғырланған. Сиам – никай Канди қауымдастығының монахтары осы жерлерде діни саяхат жасаушыларды қабылдап, діни мейрамдар мен ғұрыптарды өткізеді. Қазіргі кезеңдегі буддизм ілімінің сақтаушылары және ошағы кандилық сангха деп есептеледі. Буддизмнің мемлекеттік мәртебесі Шри Ланканың Конституциясымен бекітілген. Мемлекеттік туларында қылыш ұстаған арыстанмен қоса Буддаға шындық ашылған қасиетті Бодхи ағашының жапырақтары бейнеленген, тудың түсі де сарғыш монахтардың дәстүрлі киімдерінің түсімен боялған.

Қазіргі Шри Ланкада 20 мыңнан астам монахтар өмір сүреді, орта есеппен алғанда әр храмға 3 монахтан, 1300 буддистке бір храмнан келеді. Жалпы елде

8000 буддалық храм мен монастырлар бар. Бұл храмдарды Шри Ланканың тарихи ескерткіштері мен мәдениетінің жиынтық орталықтары десе болады.

Үндіқытай түбегіндегі елдердің 94%-ы буддизмді ұстанады. Тұрғындардың 80%-ы хинаяна бағытында, тек Вьетнамда махаяна бағыты тараған. Буддизм қауымдары бұл елдерде феодалдық қоғам кезеңінен сақталған күрделі иерархиялық жүйе. XX ғ. 60-80 жылдарынан бастап буддизмді жаңа ғасыр жағдайына бейімдеу мәселесі көтерілген болатын, әр елде бұл өзгерістер әр қалай жүргізіледі. Тайландта тұрғындардың 93%, Камбодже, Лаоста 90%-ы буддизмді ұстанады. Бұл елдердегі сангханың діни-саяси, әлеуметтік қызметтері жүйелі бағытта дамытылып отырады.

Махаяна (құтылудың кең жолы) Орта Азия елдерінің көбінде тараған. Бұл бағыттағы кемелденген адам (боддхисатва) нирванаға жетіп, жер бетіндегі адамдарға көмек беру үшін қайта оралады. Махаяна бағыты Қытайда б.э. I мың жылдығында пайда болып, ерекше даму жолын тапты. Қытайдың дәстүрлі діндері конфуцийшылдықты, даосизмді ысырып бірнеше рет мемлекеттік дін деңгейіне көтерілгендігі тарихтан белгілі. Буддизм Қытай мәдениетіне елеулі ықпал еткенін қазіргі қытай әдебиетінен, сурет және сәулет өнерінен көреміз.

Үндіқытай елдерінің діни жүйесі синкреттік бағытымен ерекшеленеді. Бұнда тхеравада бағыты мен брахманизм және жергілікті тұрғындардың анимистік сенімдері тығыз байланысып жатады. Сонымен қоса бұл елдердегі дінді ұстанушылар нирванаға жетуді мақсат етпей «өмірлік парызды орындауға» бағытталады. Монастырлардың жергілікті қоғамдық өмірдегі қызметтері әр түрлі. Монахтар діни ұстаз да, адамгершілігімен үлгі болатын тұлға да болады. Монахтардың санының көптігі сонша 200 діндарға 150 монахтан келеді.

Тайландта тхераваданың мемлекеттік дін ретінде бекітілуі тайлық патша Рама Камхенганың (1275-1317) есімімен және Сухогай мемлекетінің құрылуымен байланысты. Ло Тхай (1318-1347) патшалығы тұсында Махатхат храмы мен оның қасына патша сарайы салынды. Бұл тай патшалығының билігі мен буддизм ілімінің бірлігін білдіреді. Ли Тай (1347-1370) басшылығы кезінде көптеген монастырлар салынып, жүзден астам Будданың мүсіндері жасалды. Ол Шри Ланкадағы үлкен Будданың бейнесі мен қасиетті Бодхи ағашының бұтағын Тайландқа әкелдірді. Осы кезеңде сукотай – шриланкалық діни қарым-қатынас қалыптасты. Ли Тхайдың өзі буддалық трактат жазып, Махадкаммарача – «Ұлы Дхарма патшасы» мәртебесін алды.

XIV ғасырда Үндіқытайда будда ілімінің орталығы тай мемлекеті Аюттия (Сиам деген атпен белгілі), XV ғасырда Чиангмай болды. Тайландтағы ұлттық идеологияның өсу барысымен қатар буддизмнің діни-этикалық құндылықтарының мәні жоғарылай түсті. XX ғасырдың басында сангханың рөлі қоғамдық өмірде біраз төмендеп қалды. Бірақ 70-жылдары буддизм концепциясы елеулі түрде жандандырылып, білім беру саласында, саяси-әлеуметтік сфераларда күшейтілді. 80-90 жж. Тайланд сангхасының ішінде қызметтері қазіргі қала өмірімен байланысты реформатор – монахтар пайда болды. Қалалық тұрмыс жағдайында дәстүрлі буддалық құндылықтарды

қолдану алға қойылды, – салттарында реформатор – монахтар жай халықтың күнделікті және қоғамдық өмірінде жетекші орын ала бастады.

Камбоджада тұрғындардың 90%-дан астамы буддизмді ұстанады. 1953 ж. Тәуелсіздік алған соң буддизм мемлекеттік дінге айналып, ел дамуының ұлттық «кхмерлік буддалық социализм» бағдарламасын жасады. 70 ж. монахтықтың саяси белсенділігі айтарлықтай артты. Пол Пот (1975-1979) режимінде сангха таратылды, діни культтерге тиым салынды. 1979 ҚХР құрылған соң, сангха қызметімен буддизмді қайта жаңғырту басталды. 1990ж. буддизм қайтадан мемлекеттік дін деп жарияланды. 1993 ж. Камбоджада монархия қалпына келтірілгеннен кейін буддалық сангха қайта өрледі, оның саны өсті, әлеуметтік – мәдени және ағартушылық әрекеті жанданды, буддалық мейрамдар аталып өтетін болды. Конституцияда көрініс тапқан «ұлт-тақ-дін» триадасы басты идеологиялық ұстаным деп жарияланды.

Лаоста халықтың 90 %-на жуығы буддизмді ұстанады. 1975 ж. дейін буддизм мемлекеттік дін, ал патша оның жанашыры деп саналды. 1973 ж. ЛХДР жарияланған соң, Лаос азаматтарының бостандығы, құқы шеңберінде буддалық қауымдарда діни рәсімдерді атқару мүмкіндігі сақталды. 70-80 жж. билік басындағы режим халық арасында Лаос революциясының мақсаттары мен міндеттерін насихаттауға, Лаос халық – революциялық партиясының саясатын түсіндіруге сангханы кеңінен тартты. Сангха өкіметпен және жергілікті билікпен біріге отырып, халықтың әлеуметтік – мәдени даму бағдарларын іске асыруға жұмылдырды. 90 ж. сангханың саяси қызметі бәсеңдеді. Енді ол ағартушылық, денсаулық сақтау, мәдени және бейбітшілік сияқты дәстүрлі қызметтерді атқаруға көп көңіл бөлді.

Мьянмада халықтың 70%-ға жуығы буддизмді ұстанады. Алайда ұлттық мәселенің шешілмеуі мұндағы діни жағдайды біраз ушықтырды. 50-60жж. тәуелсіздік алған соң Мьянмада «буддалық ренессанс» кезеңі басталды. Ол өкіметтің өз саясатына дүниетанымдық негізін буддизм құраған ұлтшылдықты қолдануға деген талпынысымен байланысты болды. 1961 ж. өкімет басына әскерлер келгенде сангханың қоғам өміріндегі саяси рөлі тым әлсіреп кетті. 80 жылдан бастап сангха мен мемлекеттің тығыз байланысқа түскені байқалды.

Қазақстан мен Орта Азия жеріне буддизм V-VI ғасырларда тарала бастаған. Бұған Ұлы Жібек жолы ашқан сауда, мәдени, саяси қарым-қатынастар себеп болған деп жазады тарихшылар. XX ғасырдың екінші жартысында жүргізілген археологиялық қазбалар буддизмнің Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облыстарында, Қытаймен шекаралас территорияларында таралғанын дәлелдейді. Бірақ бұл жерлердегі буддизмнің қандай деңгейде болғандығы туралы арнайы зерттеулер жоқ. Қазіргі Қазақстан жерінде буддизмді ұстанушылар өте аз. Оларға елімізде тұратын буряттар, қалмақтар, монғолдар, Алматыда тіркелген буддистердің ашқан қауымдастығы жатады. Бұл кішкене қауымдастық қазіргі еліміздегі діни жағдайға ешқандай ықпалы жоқ десе болады. Қауымның басқа елдердегі буддизмнің секталары сияқты немесе елімізде соңғы кезде пайда болған діни бағыттарға ұқсап мемлекеттің қоғамдық өміріндегі белсенділігі туралы мәліметтер кездеспейді. Әйтсе де елімізде

тіркелген кейбір діни ағымдардың буддизм іліміне жүгінетіндігін байқауға болады. Олар буддизм іліміндегі карма заңы, қайта туу, құдайға жетудің рухани жолы сияқты ұғымдарды өз идеяларында қолдану арқылы жастарды қызықтырып миссионерлік қызметтерін іске асыруда.

ЛАМАИЗМ

Ламаизм – буддизмнің кең тараған бір бағыты болып есептеледі. Бұл ерекше бағыттың атауы монахты немесе абызды білдіретін «лама» сөзінен шыққан. Ламаизм VII-шы ғасырда тантризм мен махаянаның қытайланған түрінің негізінде Тибетте пайда болды.

Буддизм мен индуизмнің әр түрлі мектептері мен бағыттарының ортақ ілімі тантризмнің негізгі идеясы ламаизм іліміне күшті ықпал еткендігін көруге болады. Ол адам тәні мен космостың бірлігі, барлық мәнділіктің энергетикалық бастамасы деген идея. Адам микрокосмос ретінде қарастырылады, оның денесі Жоғары Космосқа ұқсас. Тантризмнің бір ерекшелігі бұнда жыныстық энергетикалық әйел бастамасына табынады. Буддистік тантра бойынша ең мәнді философия емес, практика, яғни қиял-ғажайып әрекет пен магия. Сондықтан да тантризм көзқарасы бойынша тұқымдастыру актысы имитациясымен табиғаттың молшылығын шақыру, байлығын көбейтуге болады. Осындай имитация актысы ламаистік ғибадаттың бір формасының көрінісі болып есептеледі.

Тантризммен йогалық практика тығыз байланысты. Йога адамның тыныштықтағы энергетикалық потенциясын оятуға бағытталады. Тантраның бұл жолына жету үшін адамдарға рухани ұстаз гуру немесе лама, эзотерикалық дұғалар, мантралар немесе символдар, төменгі сатыдағы құдайлар, буддизм уағызшылары мен бодхисатвалар көмектеседі.

Тантризмнің ілімін игермей, ламаизмнің ерекшелігін, әсіресе діни сенімі мен рәсімдерін түсіну қиын. Бірақ, ламаизмге дейін Тибеттегі жергілікті халықтардың діні бон-по (рухтарға, табиғат күштеріне табынатын анимистік сенім) болды. Әрине ламаизмде бұл сенімнің көрінісі болуы табиғи құбылыс. Сондықтан да ламаизмнің доктриналық негізі буддизм болса да, ғалымдар бұл дінді синкреттік сенім деп есептейді.

Ламаизмде кең және тармақталған құдайлар пантеоны бар. Оған дәстүрлі буддизммен қоса жергілікті тибеттіктердің, монғолдардың, буряттардың, қалмақ пен тувалықтардың құдайлары кіреді. Осы құдайлар пантеонының шыңында Будда Шакьямуни – қазіргі космостық ғасырдың буддасы тұр. Онымен қоса Будда Майтрейя – болашақтағы будда ерекше орын алады. Әлемнің қорғаушылары ретінде өздерінің ерекше қасиеттерімен Амитабха, Вайроган, Акайб бейнесіндегі алғашқы буддалар мойындалады. Бұл дінде буддалар мен қоса бодхисатваларға табынады. Бодхисатвалардың ішінде Амитабханың Авалокитехара мен ұлы маг және Манджушридің данышпаны атанған Ваджранани ерекше құрметке ие.

Энергетикалық бастапқы негіз туралы түсініктің дамуынан құдайлардың серігі, олардың әйелдік ипостасы Шакти образы қалыптасты. Нәтижесінде құдайлар мен бодхисаттвалардан көптеген жанұялар мен нөкерлер пайда болды. Оларға құдайлардың серіктері – шактилер, рухани ұлдар – бодхисатвалар, будданың қорғаушылар мен қарсы күресуші, перілер кіреді. Бұл пантеонға буддизмнің діни қайраткерлері де кіргізіледі, мысалы ұлы уағыздаушы және маг Падмассомбхава (гуру Ремного VIII ғ.) есімін айтуға болады. Бұл ұстаз бен оның шәкірттерінің есімі Тибетте, Неаполда, Сиккимде буддизм мен ламаизмнің пайда болуымен байланыстырылады.

Аңыз бойынша патша Сронцзан Гамбо мен оның екі әйелі непалдық және қытайлық ханзадалар буддизмнің қасиетті жазбаларын Тибетке әкелген. Олар буддизмнің таратушылары ретінде ерекше құрметтеліп, кейіннен оларға құдай ретінде табынған. Сронцзан Гамбо дүниеден кеткеннен кейін Тибеттегі буддизмнің дамуы Падма Самбхаваның есімімен байланысты. Ол тибеттік буддизмді тантризм ілімімен жаңартты. Бірақ бұл кезде буддизм қудалауға түсіп, орныға алмады. Тек 11 ғасырда Үндістаннан келген Аттиша Тибетте бірнеше үлкен монастырлар ашып, классикалық буддизмнің дәстүрлерін дамытатын реформалар жүргізді. Бұл реформаларға наразы болған Падма Самбхаваның ізбасарлары – қызыл бөріктілер, ал Аттишаның бағытындағылар – сары бөріктілер болып бөлінді. Тибеттегі монғолдар билігі тұсында қызыл бөріктілер өздерінің рухани және саяси өмірдегі басшылығын күшейтіп алды. Буддизмнің соңғы жетістігі және оның тибеттік түрі - ламаизмнің пайда болуы Цзонхаваның есімі мен реформаларына байланысты.

Цзонхава өзінің реформаларында ең алдымен классикалық буддизмнің нормаларын қалпына келтіруді қолға алды. Ламаистердің қасиетті кітабына айналған Цзонхаваның еңбегі Ламрим (даналықтың баспалдақтарынан тұратын Ұлы жол). Бұл еңбегінде ол монахтар өміріне некесіздік пен қатал монастырлық тәртіпті кіргізді. Цзонхаваның ілімі кейіннен гэлукпа деген атпен белгілі болды. Екіншіден ол Падма Самбхава кіргізген рәсімдерге қарсы шығып шектеу салды. Өзінің трактаттарында тантризм рәсімдері, иммитациялық-символдық методтар мен шакти қуатын игеру тәжірибесін уағыздайды.

Цзонхаваның кіргізген жаңалығының нәтижесінде монахтардың беделі бірден көтерілді. Енді буддизмнің негізгі талаптарын мойындау (Буддаға, дхармаға, сангхаға берілу) жеткіліксіз болды. Бұл Ұлы ілімді меңгерудің бірден-бір жолы ұстаз бен шәкірт арасындағы байланыс болып есептеледі. Шәкірттің ұстазына сенімі, құрметі, сөзсіз бағынуы шарт. Осылайша ламаизм азаптан құтылудың жолын көрсетті.

Ламаизмнің діни әдебиеті Ганджур 108 томнан, ал оның түсініктемелері Данджур 225 томнан тұрады. Бұл жинақтарда жоғарыда айтылғандай буддизм тарихында жинақталған идеялардың синтезі берілген, әйтсе де ламаизмнің буддизм іліміне кіргізген жаңалығына көңіл аудармау мүмкін емес.

Ламаизмде нирвана азаптан құтылудың жоғарғы мақсаты ретінде қарастырылмайды. Бұнда үлкен космологиялық жүйе беріледі. Оның шыңында буддалардың буддасы – Адибудда әлемдердің басшысы тұр. Оның негізгі

атрибуты шуньята (бос кеңістік). Осы бос кеңістік буддалардың рухани тәндері, рухани мәнділік, ол барлық тірі жанды баурап алады. Әр адамда будданың бір бөлшегі бар, сондықтан да олар құтылуға деген ұмтылысқа иеленеді. Егер адам өзіндегі осы буддалық бөлшекті күшейтудің қажеттігін түсінсе, ол адам бодхисаттва күйіне көтеріледі.

Ламайлықтар төрт топтағы табиғаттан тыс күштерге сенеді.

- Перілер немесе асуралар мәңгілік өмір сүретін зұлым күштер.

- Преттер - өлген адамдардың жаны беріледі. Олар тозаққа түскендерді жазалайды.

- Шамбалалық жауынгерлер – шамбала деп аталатын ерекше елде тұрады. Бұл елдің қайда екенін адамдар білмейді, біле де алмайды. Осы елде Ригден деген патша басқаратын әскер бар. Олар құдайлардың (бұрхандардың) үкімімен кез-келген уақытта дінсіздерге қарсы соғыс жүргізу үшін жер бетінде пайда болуы мүмкін.

- Бұрхандар (құдайлар) ламаизмде бірнеше мыңнан артық, бірақ ламайлықтар кейбіріне ғана сиынады.

Ламаизм сенімі бойынша болашақта Будда – Майдари келеді, сонымен қоса жер бетінде жаңа әділ өмір орнайды. Ламаизмдегі жан туралы ілім үш идеяны біріктіреді. Ол буддизм мен индуизмдегі дәстүрлі ұғым. Жан адамның тәніне тәуелсіз мәңгілік өмір сүретін бөлігі. Жан пайда болмайды, ол әрқашан бар болмыс. Жан дхарма деп аталатын ұсақ бөлшектердің жиынтығы.

Ламаизмдегі о дүние екі деңгейден тұрады. Бірінші индуизмдегі сияқты сансара деп аталады. Жан бір денеден екінші денеге ауысып отырады. Ал жанның қайта тууы кармамен (тағдырмен) анықталады. Пәк жандар жұмаққа (сухаватиге), ал күнәһарлар тозаққа (нароқаға) түседі. Бірақ бұл уақытша ғана болып, пәк жандар да, күнәһарлар да адам денесіне қайтып оралады.

О дүниенің екінші деңгейі ерекше діндарларға арналған. Ол – нирвана. Бұл да жұмақ, бірақ бұндағы рахаттың деңгейі сухаватимен салыстырғанда тым жоғары.

Жұмақтың бұл төріне жету үшін адам діни практикамен айналысуы керек. Ең алдымен Будданы, Оның ілімімен және Рухани бірлестікті қабылдау керек.

Ламаизмнің Тибетте дамуы бұл ауданды ламаизмнің ұйымдастырушы және рухани орталығына айналдырды. 1959 жылы Тибетте болған діни-ұлттық қозғалыстан кейін Далай-лама және жүз мыңнан астам ламаистер Қытайдан кетуге мәжбүр болып, Үндістан, Непал, Бутанға орнықты. Далай-ламаның өзі Үндістанда тоқтады.

Монғолия территориясына XVI ғасырда кіріп, одан XVIII ғасырда Ресей территориясында мекендейтін бурят, тува және қалмақ халықтарына тараған.

Тибеттің астанасы Лхас қаласында 1959 жылы ламаизмнің ламайлықтардың басшысы Далай – Ламаның (монғолша- лама-теңіз, яғни лама теңіз тәрізді ұлы) резиденциясы болды. Ең бірінші Далай лама дәрежесі Биндуидубке 1391 жылы берілді. Қазіргі кезде ламаистердің басшысы XIV Далай – лама қайта-қайта туғандардың ішіндегі ең жоғарғысы. Ол Ұлы бодхисаттва Авалокитешвараның бейнесіндегі тірі құдай. Оның беделі

ламайлықтардың арасында ғана емес бүкіл дүниежүзіне белгілі. Оған әлемдік Нобель сыйлығының берілуі осыған дәлел (500 мың доллар көлеміндегі сыйақыны ол аш-жалаңаштарға көмекке берген). Далай-лама өзінің рухани ілімін тарату мақсатында әлемнің барлық елдеріне саяхат жасайды. 1980 жылдары Қазақстанда да болып қайтты.

Далай-ламаның орнын басу үшін белгілі бір талаптар орындалуы қажет. Далай-лама ламаистер үшін тек басшы ғана емес, рухани бастама ретінде қабылданады. Сондықтан ламалар Ламалардан құрылған комиссия дүниеден кеткен «Далай-ламаның құдайлық қасиеті берілген» деп тапқан жас нәресте таңдап алынады. Ол нәресте монастырға қабылданып, қажетті тәрбие қабылдайды. Жаңа Далай-лама кәмелеттік жасқа толғанға дейін оның қызметін регент атқарады.

Ламаизмнің діни өмірі монастырмен тығыз байланысты. Бұнда сиыну, діни рәсім, оқу-ағартушылық, діни уағыз, саяси қызмет іске асырылады.

Монахтардың, тыңдаушылардың, шәкірттердің өмірі де монастырдың ішінде өтеді. Монастырларда икондар – такка, музыкалық аспаптар, Ганджур мен Ганджурдың қасиетті текстері, ерекше мадақталатын құдайлардың бейнесі сақталады.

Ламаистер үшін Далай-лама берген мына кеңестер өте құнды деп есептеледі:

- Ұлы махаббат та, ұлы жетістік те ұлы тәуекелге байланысты болатынын естен шығарма.

- Бір нәрсені жоғалтсаң одан өзіңе сабақ ал.

- Есінде болсын өзіңнің ұмтылған нәрсеңе қолың жетпесе, оның өзі де саған деген сәттілік болуы мүмкін.

- Үлкен достықты ұсақ таласпен бұзып алма.

- Егер қателік жасағаныңды сезсең сол сәтте оны жөндеуге тырыс.

- Әр күн бір уақыт өзіңмен өзің болуға тырыс.

- Есінде болсын үнсіздік жақсы жауаптардың бірі болады.

- Таза, әзіл өмір сүруге тырыс. Қартайғанда артыңа қарап өз өміріңнен ләззәт ал.

- Өз жанұяңдағы мейірімді сезімдер сенің өміріңнің іргетасы болады

- Жерді жаныңдай сүй.

- Жылына бір рет ешқашан болмаған жеріңе баруға тырыс.

- Есінде болсын адамның бір-біріне деген махаббаты олардың бір-біріне деген қажеттілігінен жоғары болуға тиіс.

ХРИСТИАНДЫҚ

Христиан діні әлемдегі ең көп тараған діндердің бірі және қазіргі таңда 2 миллиардқа жақын ұстанушылары бар. Христиандық православия, католицизм, протестанттық деген үш негізгі бағытты біріктіреді. «Христос» сөзі грек тілінен алынған, мессия, құтқарушы деп аударылады. Осы есіммен Иисус Христос Көне Өсиетте болашақта Израил жеріне келіп, ол жердегі халықты

қиыншылықтан құтқаратын, әділеттілікті орнататын пайғамбар ретінде сипатталады. Бұл дін б.з. I ғасырында Помпей шапқыншылығынан кейін Рим империясының құрамына кірген Палестинада пайда еді. Палестинаның, әсіресе, оның орталық бөлігі – Самария тұрғындарының этникалық құрамы әртүрлі болды. Бұл жерлерге қоныс аударғандар мұнда өз мәдениеттері мен діндерінің элементтерін ала келді.

Вавилон, парсы, македон басқыншылығын (б.з.б. VI-II ғғ.) және жат елдік Птоломейлер мен Селеквидтер әулетінің билігін бастан кешірген Палестиналық еврейлер аз уақытқа саяси тәуелсіздікке қол жеткізеді. Б.з.б. 140 жылдан бастап тәуелсіз Иудеяны маккавей (хасмоней) әулетінің алғашқы священник – патшалары билейді. Олар ел территориясын ұлғайтумен қатар тұрғындарға иудей дінін қабылдатуға белсенді ат салысады. Б.з.б. 36 ж. Рим қолбасшысы Гней Помпей әскерлері Иудеяны жаулап алады сөйтіп. Сирия провинциясына қосылған Иудея Рим империясының бір бөлігіне айналды. Б.з.б. VI ғ. Иудея мен Самария өзін-өзі басқарудың соңғы белгілерінен айырылды. Енді билік толығымен Рим тағайындаған билеушінің қолына шоғырланды. Бас абыз басқарған абыздар мен ақсүйек өкілдерінен тұрған кеңес - Синдрионның құқы шектеліп, ол римдіктердің толық бақылауына өтті.

Саяси тәуелсіздіктен айырылуды Палестина тұрғындарының бір бөлігі қасірет ретінде қабылдады. Халық арасында әкелер өсиетін, діни рәсімдер мен тиым салуларды бұзғаны үшін құдай қаһарына ұшырағандық туралы идеялар кең таралды. Бұл еврейлердің діни – ұлттық топтары хасидейлер (ізгі иудейлер) мен фарисейлердің (жіктелгендердің) позицияларының нығаюына үлкен ықпал етті. Фарисейлер иудаизмнің тазалығы үшін, жат жерліктердің ықпалына қарсы күресіп, дәстүрлі жүріс – тұрыс нормаларын сақтауға шақырды. Бұл жаңа өсиет мәтіндерінде көрініс тапты. Әлеуметтік құрамы бойынша фарисейлер қала тұрғындарының орта таптарынан (саудагерлер мен қолөнершілерден, синагога оқытушыларынан) тұрды.

Жергілікті дәстүрлермен, киелі діни орындармен санаспаған жат жергіліктер билігіне деген наразылық, римге қарсы көтерілістердің аяусыз басылуынан туындаған енжарлық, әлеуметтік және мүліктік теңсіздіктің тереңдеуі, ішкі қайшылықтар, сенімсіздік пен апатия, болашақтың бұлыңғырлығы сезімі мен мистикалық уайым сарындарын туындатты. Б.з. I ғасырда Палестинада көп кешікпей құтқарушының, мессияның (машиах) «құдай белгісі бардың» келетінін және оның иудей халықын құтқарып «иудей патшасы» болатындығын уағыздаушылар қаптап кетті. Шығыстың әртүрлі діни ілімдері сияқты Рим діні де аш-жалаңаш халыққа ешбір үміт бере алмады, Рим дінінің ұлттық сипаты ұлттық әділеттілік, аман қалу теңдігі идеяларын нығайтуға мүмкіндік бермеді. Христиан діні құлдық тәртіпті айыптап, қарапайым халықтың мүдделерін қорғауға талпынды. Сөйтіп, адамдарға Христос әкелген құдайылық ақиқатты тану арқылы әрбір адам бостандыққа жете алады деп жариялайды. Адам төзгісіз қоғамдық қатынастарға қарсы шығып, әр адамға түсінікті адамгершілік құндылықтарды ұстануға шақырған христиан діні тез арада үлкен идеялық күшке айналды.

Христиан дінін ұстанушылар христиан дінін адамдар ойлап тапқан жоқ, ол адамзатқа құдайдың жіберген діні дейді. Бірақ діни ілімдердің салыстырмалы тарихы христиан дінінің пайда болуына діни, философиялық, этикалық ықпалдардың болғанын айғақтайды.

Христианшылдық иудаизмнің, митраизмнің, көне шығыс діндерінің философиялық көзқарастарының концептуалдық идеяларын игеріп, қайта қарастырды. Осының бәрі жаңа дінді байытып, нығайтты, ұлттық – этникалық мәдениеттерге қарсы тұруға дәрменді мәдени – интеллектуалдық күшке, бұқаралық қозғалысқа айналдырды. Христианшылдықтың бұрынғы діни-мәдени мұраны игеруі жаңа ілімнің жалпыға танылуына мүмкіндік берді.

Христиан ілімінің қалыптасуына Филон Александрийскийдің (б.з.б. 25 – б.з. 50 жж.) неоплотонизмі мен римдік ойшыл Сенеканың этикалық көзқарастары ерекше әсер етті. Филон библиялық дәстүрге аян алуға танылатын және жаратушы сөзі ретінде түсінілетін Логос ұғымы мен эллинистік дәстүрде ғарыш қозғалысын бағыттайтын ішкі заң ретіндегі Логосты біріктірді. Филон Логосты мәнді пайымдауға мүмкіндік беретін Қасиетті сөз ретінде қарастырды. Филонның адамдардың туа біткен күнәһарлығы, мойынсұну, мәннің дүниенің бастауы ретіндегі ілімдері, Құдайға жақындау құралы - экстаз, жоғарғы Логос және Құдай ұлы болып табылатын логостар (періштелер) туралы идеялары, рухани бастаулардың иерархиялығы туралы түсініктері христиандық көзқарастардың идеялық алғышарттары болдып табылады және бұл идеялар мен түсініктер христиандықтың қалыптасуына зор ықпал етті. Христианшылдықтың ізгілікке жету туралы адамгершілік ілімі Луцей Анней Сенека көзқарастарына өте ұқсас. Сенека кез-келген адам үшін бастысы құдайылық қажеттілікті түсіну арқылы рухани бостандыққа жету деп санады.

Бастапқы христиандық қауымның құрамы негізінен қоғамның төменгі таптары – құлдар, ерік алғандар, қайыршылар және т.б. тұрды Алайда, II-III ғғ. соңына қарай, қауымдарда сенаторлық және әскери атағы бар адамдардың саны артты.

Христиандық қозғалысқа ақсүйектер мен білімді адамдардың тартылуы оның әлеуметтік мазмұнын өзгертті. Жоғарғы тап өкілдері қауымда жетекші орындарға ие болды, мүлік жұмсау мен діни рәсімдерді атқаруға басшылық етті. Сол себепті олар теңсіздікті жою, қалыптасқан тәртіпке қарсы шығу идеяларын христиандықтан ығыстыруға талпынды.

Римде императорға адалдық культі кең таралған еді. Император мүсінінің алдында құрбандық шалудан бас тарту саяси күмәнділіктің белгісі саналатын. Христиандар бұл рәсімді жасаудан бас тартқандықтан императорлар Траян (53-117), Марк Аврелий (121-180), Семтимия Север (146-221), Валериан (193-260 жж. шам.), Диоклетиан (245-316) және т.б. кезінде қатты қуғынға ұшырады. Азап шеккендер культі христианшылдықтың таралуына және христиандардың бірігуіне ықпал етті. Көптеген христиандар қуғыннан шөл далаларға қашты. Бұл осы уақыттарда христиан монахтығының пайда болуына ықпал етті.

Қауымның әлеуметтік құрамының өзгеруі олардың әлеуметтік эволюциясын да анықтады. Бұрынғы демократиялық тенденциялардан бас тарту күшейе түсті. Шіркеу мен қауым басшылары императорлық билікпен жақындасуға талпынды, ал императорлық билік өз тарапынан империяны бір дін аясында топтастыруға, мүдделі еді (ұлттық діндердің біртіндеп, атап айтқанда рим дінін әлемдік дінге айналдыру сәтсіз аяқталды. Империя халқының бәріне түсінікті ортақ нәрсе қажет болды. (332-363)). Император Константин 312 жылы христиан дінінің мемлекеттік дінге айналуына бастау болған Милан шешімін қабылдады. Ал 325 жылы толыққанды билікке қол жеткізген Константин Рим империясының аумағында христиандықтың шектеусіз таралуын және оның басқа діндермен теңдігін қамтамасыз етті.

Христиан ілімі Қасиетті жазу Библия мен Қасиетті Аңызға – шіркеу әкейлерінің айтқандарына, соборлардың шешімдеріне негізделеді. Алайда, ерте христиандықта бұл негіздер болған жоқ. Христианшылдық ұзақ уақыт бойы ауызша дәстүрге негізделген уағыздар айту, аңыз - әңгімелер «игі хабарлар» арқылы таралды.

Алғашқы ғасырларда әртүрлі қауымдарда әртүрлі евангелиялар, жеке адамдардың істері туралы жазбалар пайда болды. Сол уақыттарда белгілі болған жазулар: Петр, Андрей, Варфоломей, Лука, Иоанн евангелиялары, аталған Матвейден келген евангелиялардың әртүрлі нұсқалары еді. Сонымен қатар топтардың атауымен аталып, сол топтарда қадір тұтылған евангелиялар да, мысалы назорейлер, эбиониттер, еврейлер евангелиялары да пайда болды. Бұдан басқа Петр Апокалипсисі, Павелдің лаодикейліктерге, александриялықтарға арнаған хабарлары, оның Сенекамен алысқан хаттары, Петр уағыздары, 12 апостолдар ілімі («Дидахе»), Герма «Пастрі» сияқты аян алу жанрына жататын кітаптарда кездеседі.

Христиандар арасындағы кикілжіңнің себебін түсінгісі келген император Константин епископтардан қасиетті кітаптар тізімін жасауды талап етті, сөйтіп канонды жасақтау ісін тездетті. Константиннің мақсаты бір орталықтан басқарылатын империяға сәйкес келетін бір орталықтан басқарылатын ортақ ілім негізінде шіркеулерді біріктіру болды. Константин қайтыс болғаннан кейін 363 жылы өткен Лаодикей соборы канондалған христиандық шығармалардың тізімін белгіледі. Алайда, жаңа өсиет құрамына енген кітаптар тізімі 429 жылы Карфаган сборында бекітілді. Жаңа өсиет құрамына 4 інжіл, апостолдардың 21 өсиеті және Иоанның Апокалипсисі кірді. Бұлардың барлығы христиандар үшін киелі кітаптар болып саналады. Ал қалғандарын шіркеулік дәстүр апокрифтік (жалған) шығармалар қатарына жатқызады.

Христиандық догматтардың бірде – біреуі аяқталған күйде пайда болған жоқ, негізгі догматтар канондалғаннан соң да олардың төңірегіндегі пікір - таластар толастамады. Соборлар мен олардан тыс жерлерде әртүрлі топтар арасында христологиялық пікір – таластар жүріп жатты. Бұл пікір – таластар құдайдың үштік бірлігі, құдайға айналу (богочеловечие) және күнәдан арылу қағидаларының төңірегінде топтасты.

Б.з. 325 жылы Константин талабы бойынша шақырылған және оның төрағалығымен өткен христиан шіркеулерінің Никей соборы құдай-әке мен құдай-бала бір мәнді емес деп тұжырымдаған александриялық епископ Арийдің және оның ізбасарларының ілімін айыптап, Афанасий Александрский ілімін қолдап, осы қағиданың түпкілікті түсінігін жасады. Құдай үш бірліктің тұтастығы және құдай-бала мен құдай-әке бір мәнді деп танылды.

IV ғ. 60 ж. бастап бір – бірімен келіспейтін көптеген теологиялық бағыттарды тудырған Қасиетті Рух статусы туралы мәселе қойылды. Мысалы духоборлар (македонияндар) Рухтың Құдайылығын Әке мен Балаға теңестірмеді.

Алайда, шіркеулік пікір-таластар толастамады. Христиан мәселелерін талқылау барысында теологтар күннен – күнге көбейген ілім элементтерін анықтау қажеттілігіне тап келді.

Құдайдың үштік бірлігі идеясымен қатар Иса пайғамбардың бойында адамилық пен құдайылық қалай ұштасады деген мәселе де күн тәртібінен түспеді. Б.з. V ғ. адамға құдайылықтың қонуы туралы қағида төңірегінде қызу пікір – таластар орын алды. Константинополь патриархы Несторий Христос бойындағы адами және құдайылық бастаулардың ара жігін толық ажырату идеясын алға тартты. Алайда б.з. 431 ж. Ефес соборы «Христос бірлікте болады» деген шешімге тоқталды. Монофизиттер болса Христостың тек құдайылық табиғаты бар деп тұжырымдады. Монофизиттікті император Феодосий II (401-450) мен 449 ж. Эфестік «қарақшылар» соборы қолдады. Феодосий II қайтыс болғаннан кейін император - әйел Пульхерия мен оның қостаушысы Маркиан Диаскор қарсыластарына қолдау жасады. Халкидон соборы Христос әрі Құдай әрі адам. Құдайылықтан мәңгі туыла отырып, ол Дева Мариядан адам болып туды, Құдайылық пен адамилық онда араласпайды, өзгермейді (монофизиттерге қарсы), ажырамайды (несториандарға қарсы) деген құдайға айналу догматын қабылдады. Император Маркиан бұл догматтарды мойындаудан бас тартқандарды қатал жазалау туралы заң шығарды. VI ғасырдың ортасына қарай Иисус Христосты қалай бейнелеу керек деген пікірталас та шешілді. Бесінші Константинопольдық II (553 жыл) Әлемдік Собордың 82-ережесі Құдай Ұлын агнец бейнесінде емес, адами келбетте бейнелеуге міндеттеді. Жаңа бейнедегі Христос образы діндарларға мойынсұну мен бағынуды, жан ашу мен аман алып қалатын құрбандықтың қасиеттілігін жеткізуі керек болды.

Христиандық культтің орнығуы да талас - тартысқа толы болды. Алғашқы ғасырларда шіркеу әулиелерді бейнелеуге қатаң тиым салды. Эльвирдегі шіркеулік Собор қабырғаларда табынатын ешнәрсе болмау керек деген ережені бекітті. IV ғ. соңында шіркеу жазушыларының бірі - Евсевий (260-265; 338-339) діни ғұрыптарда иконаларды қолдануды пұтқа табынушылық деп санады. VIII ғ. несториандар мен монофизиттер де иконаға табынуға қарсы шықты. Осы кездерде иконаға табынуға тиым салған үкімет қаулылары да шықты. Бұл пікір - талас тек жетінші – II Никейлік (787) Әлемдік соборда шешілді. Собор әулиелер мен қасиетті оқиғаларды бейнелеп, оларға табынудың қажеттілігі

туралы ережені белгіледі. Ал христиандық құпиялардың және оларға тікелей қатысты рәсімдердің қалыптасуы тіптен ұзаққа созылды. V ғ. соңында шоқыну құпиясы, ал кейін – евхаристия қабылданды. Бірнеше ғасырлар бойы христианшылдық біртіндеп шоқыну, хош иісті май жағу (миропомазание), шырша майымен тазару (елеоосвящение), неке, жалбарыну, тәубеге келу, қасиеттілік құпияларын енгізді.

Христианшылдық біртұтас діни ағым бола алмады. Рим империясының көптеген провинцияларына таралу барысында ол әр елдің жағдайына, қалыптасқан әлеуметтік қатынастарға, жергілікті дәстүрлерге бейімделді.

Христиан дініндегі ең ірі жіктелудің бірі негізгі екі бағыттың – православие мен католицизмнің пайда болуы болды. Бұл жіктелу бірнеше ғасырлар бойы пісіп жетілді. Ол Рим империясының батыс пен шығыс бөлігіндегі феодалдық қатынастардың даму екершеліктеріне және олардың арасындағы бәсекелестікке байланысты болды.

Христиандықтың несториандық бағыты III-IV ғасырлардан бастап Орта Азия аймағына кіре бастады. Ортодоксальдық Христиандықтан айырмашылығы сол, несториандар Иисус Христосты Құдай Ұлы емес, қатардағы адам деп санайды. Тарихи деректер несториандықты Орта Азия және Қазақстанда әсіресе патриарх Тимофейдің (780-820 жж.) тұсында кеңінен таралғанын айтады. Қазіргі таңда Қазақстанда Христиандықтың үш бағыты да (католицизм, православия, протестанттық) көрініс тапқан. Сонымен қатар 1994 жылдан бастап Алматы қаласында Армяндық шіркеуге жататын армяндардың «Сурб Хач» (Қасиетті Шармық) атты діни жамағаты тіркеуден өтіп қызмет етуде.

ХРИСТИАНДЫҚТЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Діни ілімнің біртұтастығына қарамастан христиандықта литургиялық және діни ілім дәстүрлерінің көптеген түрлері қалыптасты. Бұған Рим империясы халқының мәдени көптүрлілігі әсер етті. Әр түрлі аймақтарды мекен еткен христиандардың құлшылығын әр түрлі тілде жасаған: мысалы, Палестина мен Сирияда грек пен армян тілі, Египетте грек пен копт, Кіші Азия мен Балканда грек тілі, ал христиан Батысының тарихи аудандарында латын тілі болды.

Көне шіркеулердің үстем құрған уақытында көне христиан әлемінің тарихи аудандары бір-бірімен байланысты болды. Уақыт өте келе христиан шіркеулерінің арасында тілдік және шығыс пен батыс арасындағы діни оқытуларда айырмалар пайда болды. Бұның нәтижесінде 1054 ж. христиандық екі шіркеу пайда болды. Олар: православтық және католиктік.

Тарихи православтықтың негізгі орталығы Шығыс Рим империясы (Византия) болды, ол Балкан мен Кіші Азияда негіз алды. 11 ғ кейін Византияны және христиандықты византиялық миссионерлерден қабылдаған шекаралас елдерді (соның ішінде Русьті), сондай-ақ жеті Вселендік соборларда бекітілген діни ілімді сақтайтын барлық шіркеулерді Православ әлемі деп атай бастады. Көне Русь Константинопольдық патриархаттан шоқынуды ресми түрде 988 ж. қабылдады. Орыс халқында православие біздің уақытымызға

дейін сақталды. Христиандық дін әуел бастан Христостың уағыздарымен бірге өзін аскеттік дін ретінде айқындады: «Кімде-кім менің артымнан ергісі келсе, өзінен бұрылып, өз крестін алып, менің артымнан жүрсін» (Мф.16,24). «Еру» сөзінің мағынасы оған ұқсауды білдіреді. Мұнда апостол болып күнәлардан арылған, Құдайды сүйген, жақындармен жақсы қатынаста болған және еш жыныстық қатынас жасамағандар болды.

Қиыншылық көру көне христиандардың күнделікті өмір әдетіне айналды. Бірақ тиым салынғандардың алдыңғы сатысында өмірінде ешбір жыныстық қатынас жасамау болды. Апостол Павелдың негіздеген уағыздарына Августин Философ, Тертулиан, Киприан Карфагенский, Климент Александрылық, Ориен және Лактанций өз еңбектерін арнаған. Монахтықтың басынан бастап-ақ руханилық (оқыту, басқару) секілді маңызды принциптер құрылды. 4-ші ғасыр көптеген басшылардың аттарын берді: Аммуно Нитрийский, Макарий Египетский, Макарий Александрийский, Пимен және т.б. Скиттік шөлдің негіздеушісі Ұлы Пахомий болды. Яғни 4-ші ғасыр монахтығы тақуалық, жартылай тақуалық (келиоттық, скит) және жалпы тұрғындық өзіндік формаларын қалыптастырды. Православтық монахтық ерекше рухани дәстүрді қалыптастырды. Ережелерді қалыптастыра отырып монахтардың өмірі туралы жарғылар жазылды. Монахтық әкелер күнәмен күресудің аскеттік жүйесін жасады. Әсіресе монахтық, жалпы православтық мәдениетті қалыптастырды.

Христиандық әдет-ғұрыптың мазмұны болып адамның мінез-құлқы табылады. Христиандық этика (мінез-құлық) Құдайлық ақиқатқа негізделеді. Ол адамды құдайлық қасиеттерге бейімдейді. Адам өз еркіндігімен киеліліктің жоғарғы сатысына шыға алады, бірақ сонымен қатар күнә мен жамандықтың түбіне түсе алады. Оның алдында екі жол бар: өмір жолы және өлім жолы. Тура жолды табуда этика заңдары, этика сезімі және санасы маңызды рөл атқарады. Этика заңы-бұл адам рухындағы ұят деп аталатын құдайдың дауысы. Ұяттық сезім адамзат этикасының негізі болып табылады. Бірақ бұл ұяттық сезімнің өзі жеткілікті емес, сыртқы бір жол көрсетушіге мұхтаждық бар. Мұндай жол көрсету заңы адамзатқа екі түрде берілді. Олар: дайындық түріндегі-Мұсалық заң, 2-шісі толық - Евангелдік заң.

Христиандық махаббат – бұл, адамды Құдайға жақындататын сезім. Иса пайғамбар мынадай өсиет қалдырған: «Мен сендерді қалай сүйсем, сендер де бір-бірінді солай сүйіндер». Бұл өсиет тек достарды ғана емес, дұшпандарды да сүйюді уағыздайды. Жақынға деген махаббат адамның өз-өзін сүйуден басталады, ал ол адамның тәңірге деген сүйіспеншілігінен бастау алады. Христианның Құдайға деген махаббаты тек этикалық жағынан шыңға жетуді емес, сонымен қатар оның рухани болмысының негізі болып табылады.

Құдай бізге шіркеулік өмірде ашылады. Құбыжық әлем мен адамның өзі де құдайдың бір жаратылысы. Құдай баласының қалауы бойынша Құдайды тану дарынды болуы мүмкін. Көне өсиетте Құдайдың көрінуі туралы Иаков былай дейді: «Мен құдайды бетпе-бет көрдім, содан менің рухым сақталды» (Болмыс.32,24-30). «Бетпе-бет» Құдай Мұсамен сөйлескен (Исх.33,11; Втор.34,10). Жаңа өсиетте Құдай адамдармен өзінің баласы арқылы сөйлеседі.

Евангелде былай делінеді: кімнің жүрегі таза болса ол Құдайды көреді (Мф.6,8). Құдайдың қасиеттері: Даналық, Мейірімділік, Күштілік және т.б. адам ақылына сиымды болып келеді. Құдайға деген сенім адамға тек ақылмен ғана емес, жүрекпен де Құдайды қабылдауды негіздейді. Жаңа өсиеттің барлық кітабында Құдай қасиеттері туралы айтылған. Жаңа өсиетті оқи отырып адам ақыл және жүрекпен Құдайдың қасиеттерін таниды. Христиан үшін құдайды көру тек шіркеуде ғана болады. Шіркеу заңдылықтарымен өмір сүрген христиан, өзін құтқаруға жеткілікті түрде Құдайды таниды.

Адам Құдайдың жаратылысы бола тұра, Құдаймен қарым-қатынасқа түсу арқылы және өз тағдырына бағынышты құдайдың жоспарын жүзеге асырады. Адам Құдаймен қарым – қатынасқа бейім. Құдайдың адамға деген махаббаты онтологиялық бейболмыстық қатынаста болуға мүмкіндігі бар. Құдаймен қатынастың бір формасы құлшылық болып табылады. Діндар адам құдаймен қатынасында шынайы құлшылық кезінде естиді деп сенеді. Адамның ақыл ойы жаратылған нәрсені ғана қамти алады. Сол себептен рационалды түрде құлшылықты түсініп болмайды.

Христианның бүкіл өмірі құлшылықпен өтуімен қатар шіркеудің барлық құпиялары лайықты құлшылыққа байланысты. Құлшылықсыз рухани өмір бос. Адам құлшылық арқылы тек қана Құдайға жақындаспайды, сондай-ақ өзінің туыстарының арғы дүниесінің тағдырына да әсер етеді. Сол себептен құлшылық өлі мен тіріні Құдаймен құпия қарым-қатынаста ұстайды. Мұнымен қатар христиандықта бұл әлемді киелі де әулие адамдардың құлшылықтары сақтап тұр деген түйін бар.

Католицизм сөзі грек тілінен шығып «жалпы, жалпыға ортақ» деген мағынаны білдіреді. Римдік шіркеуден шығып өзіне тән доктрина мен литургияны (шіркеу құлшылықтарын) қамтиды. Бірақ та католиктердің басқалардан өзгешелігі Киелі Рух, Әке Құдай мен Бала Құдайдан шығады деуде. Православтардан айырмашылығы адам жер бетінде мұхтаждық көріп Құдайдың өсиеттерін орындай білсе, о дүниеде үлкен бақытқа жетеді деген сенімдері бар. Бұған керісінше батыс христиандары бұл дүниемен ол дүниелік жазаның үйлесімділігін көреді. Орта ғасырда католикшілдік қатаң тәртіптегі шіркеу ұйымын құрды. Онда сенім бостандығы мүлдем жоқ етіліп адамзатты ритуализм, клерикализм және қажымас қайсар шіркеу иерархиясының үстемдігі басым болды. Католикшілдік бірте-бірте ақсүйектік мемлекетке ұқсай бастады. Католикшілдіктің ішкі монархиялық құрылымы шіркеудің өзін нақты адамға бағытталған бюрократиялық механизмге айналдырылды.

Католиктер Құдай мен адам қатынасын юридикалық тарапынан қарастырады; христиан жазадан құтылу үшін жақсы амалдар жасау керек. Адам өзінің күнәсінің тазалануынан гөрі одан құтылу жолының құралын ойлайды. Бұған қоса жердегі өмірде жүзеге асырылып тазартылмаған және аяқталмаған күнәлардың ақысы өтеліп, уақытша азап орны ретіндегі күнәдан арылу жайлы ойдан шығарылған, догматикалық дәрежедегі тәлімнің өзгешелігі айтарлықтай. Католиктік доктринаға сай Құдайға тән нәрселердің бәрін өзіне қайтару керек. Католикшілдікте күнәдан арылу идеясынан индулгенция ілімі-күнәдан және

дүниелік азаптан құтылу, крест жорығына қатысу, белгілі уақыттарда құрбандық шалу, құлшылықтар, қасиетті жерлерді зиярат жасау формасында болады. Индульгенция рәсімі папаның бекітуімен іске асады. Бұл процесте күнәдан арылу мен азап шегу белгілі мерзімде (40 күн) созылады. Оның ең жоғарғы мерзімі 150 жылды қамтиды.

Римдік христиандық шіркеу - бұл римдік епископ папаның басқаруында болған күрделі иерархиялы институт. Оның негізгі жиналысы конклава – рухани бай болған 150-ге жуық кардиналдарды сайлайды. Папа күнделікті жиналысында Римдік құпияға сүйенеді. Сондай-ақ өзінің көмекші институттары шіркеулік өмірде барлық жағынан басқаратын діни қызметкер ат салысады. Олардың әрбірі өзіне тән іспен айналысады. Католиктік шіркеу православтық шіркеумен құрылым жағынан бір-біріне ұқсас келеді. Онда: митрополиттер, архиепископ және епископтар, қасиеттілік жүйесі монахтық өмір т.б. Монахтар ортақтаса отырып басшыға бағынып ең ескі бенедиктік орден, біраз аты белгілі августиндік, францискандық және доминикандық, сондай-ақ жақсы мақсат құралды растайды деген ұранмен әлеуметтік саяси қатынастар әсерлі болған иезуит орденін айтуға болады. Римдік топпен папаның негізгі қасиеттерін білу католиктік доктринаның негізгі өзегі. Мұндай көзқарастың қалыптасуына папаның мистикалық билігін қабылдау ықпал еткен. Олар шіркеудің қасиеттілігімен Құдайдың белгісі болып табылады. Папа евхаристия құпиялығына теңелуі мылқау әдіспен евхаристияда нан мен шарап түрінде міндетті түрде Христос қатысатыны сияқты адамдар арасында өзінің қоғамдық қызметін адам мүшесі арқылы жалғастыра отырып папаның болмысының астында жасырын түрде болады. Иисус пен папаның өзара қатынасы шіркеудің шынайы болмысының мәнін католиктік позицияда айқындай түседі. Демек шіркеу үздіксіз үнемі папаның жасауымен сол жерде және сол арқылы рухын жаңартады.

Жоғарыда айтылған папа жайлы ілім шіркеудің табиғатына сай келеді. Рухани құпиялық және адамдық мәнде қарастырылуы мен қатар заңды тұрғыда әспеттеуде. 1965 жылға дейін католиктік шіркеудің құрылысының қалыптасуы тек христиандық сенімнің туының астында біріккен. Ватикан соборында (1962-1965) шіркеу ілімі Құдайды түсіндіру бағытында болып жалпы жердегі түсінікті Құдай мен бауырластық қоғамы деген ұғымда болды. Яғни мұны Құдай адамдары негізін қалаған еді. (М.Ж.Гийу).

Ескі дәуірде батыс діндарлары мен схоласттары түйіндеген римдік – католиктік шіркеуінің ресми көзқарасы бойынша аян және сенім басты ілімге айналды. Бұл істі дамытып қорытындаған ортағасырлық әулие Фома Аквинский болды (1225-1274). Ф.Аквинскийдің аян жайындағы ілімі 1-ші ватикан соборында католиктік шіркеуді ресми түрде қабылдады. Бұл жайлы догматикалық конституцияда былай делінеді: «Құдай аяны туралы», құдай жаратушы, өз сөзін қорғаушы, адамдарға жаратылған әлемде өзіне әрдайым куәлік беруде, бұдан бөлек құтылу жолдарын ашу, құдай барлық нәрсенің бастауы мен аяғы, адам санасына жаратылған заттар арқылы сәулелене алады.

Сондай-ақ Ф.Аквинский былай дейді: жаратылыста аян адам ақыл ойына сай келетін құдайдың өзі Исамен оның сөздерінде көрінеді. Мұны сенім ретінде қабылдау және орындау адам баласына берілген сый деп таниды. Католиктік шікеуде 2-ші ватикан соборынан соң (1962-1965) өзгерістер ене бастады. Бұл собор ескі римдік тілден ұлттық тілге ауысуымен ерекшеленеді. Католикшілдіктің адамгершілік негіздері батыста топтық сипатқа ие болған христиандыққа қарама-қарсы келетін әрекеттермен құндылықтарды сынауға мүмкіндік тудырады. Оларға: неке бұзу, соғыстар, аборт жасату, клондау, сексуалды революция және т.б. Бұл мәселеде папа Иоанн Павелдің (2005ж-сәуір) орны ерекше. Оның негізгі ойы жамандық саясатта бейбітшілік процесін жандандыру болып табылады.

Қазіргі католиктік православты шіркеуге қатынасын қайта атап өткен жөн, оның догматикалық дұрыстығын, литургиялық өмірінің толықтығын, апостолдық және қасиетті әкелікке берілуін мойындайды. 1996ж Папа Иоанн 2-ші циркулярға(бұйрық) қол қойғаны маңызды, соған сәйкес триадология, Қасиетті рух туралы оқумен қатар көне шығыс әкелердің ілімдеріне сәйкес түсідірілуі керек. Христиандықта екінші ірі бөліну 16-шы ғасырда болды, ол М.Лютердің атымен байланысты. Протестантизмнің басы - өткен христиандық дәстүрді мойындамау, мирасқорлық және католиктік шіркеудің теріс сипаты, сонымен қатар барлық Шіркеулік өсиеттен, үздіксіз шіркеулік тарихи болмыстан бас тарту. Шіркеу 1-ші ғасырда пайда болған, енді ол апостолдық білімнің діни оқуының тазалығына қайтып келуі арқылы қайта дамуы міндетті. Әсіресе Киелі Жазбаның тікелей және терең мағынасына назар аударуы. Шіркеу – тек діндарлардың жиылысы, оның іші көз жеткісіз және құпия, ал көз көрерлігі тек көз жеткісіздің нышанын көрсетеді. Протестантизмде Шіркеудің көзге көрінетіні мен көрінбейтіні арасындағы шынайы байланысты түсіндіру. Құдаймен Жеке сұхбаттасу – сенімнің жалғыз негізі болады. Шіркеудің көмегісіз сенімнің негізін табу. Протестантизм салтсыз құбылыс, сондықтан Киелі Жазбадағы “жеке-ақыл-парасат” жылдам көбейеді. 19-20ғғ протестантизмнің шеңберінде көптеген секталар пайда болды. Олардың ішінде «Исаның шәкірттері», «7-і күннің адвентистері», «Иегова куәгерлері», «Христиандық ғылым» және т.б.

Аталған секталарда ең бастысы – Мессияның келуіне сенім, ақырзаманды болжау, ал кейбіреуінде Құдай туралы тіпті христиандық емес түсініктің қалыптасуы, Исаны адам ретінде қабылдауы. Қазіргі көптеген секталар коммерциялық сипатқа ие.

Қазақстандағы христиандықтың жағдайына келер болсақ, православтық сенушілердің саны екінші орында. Бүгінде республикамыздың территориясында 222 приходтар мен 8 шіркеу бар деп есептелінеді. Қазақстанда алғашқы католиктер 1246 ж. пайда болды. Олар римдік алғашқы шіркеу қызметшілерінің тапсырмасымен Ұлы хандарға католиктік миссионерлердің келуімен байланысты. Қазақ жерінде алғашқы католиктік және протестанттық қоғамдық бірлестіктердің пайда болуына поляктардың Сібірге айдалуы және неміс-католиктер мен Ресейдің европалық бөлігінен жер

аударылуы септігін тигізді. Католикшілдікке қайта құрушылыққа байланысты қиын жағдай туды. Оған көптеген немістердің республикамыздан кетуі себеп болды. Қазіргі таңда Қазақстанда католиктік шіркеулер жаңаруда, әсіресе республикамыздың солтүстік облыстарында айқын байқалады, сенушілердің саны 150 мыңға жуық. Республикамызда протестантизм әртүрлі бағытта таралған.

ИСЛАМ

Кемелденген монотеистік дін – Ислам. Ислам араб тілінде берілу, мойынсұну, бейбітшілік, деген мағыналарды білдіреді. Ислам дініне сенген, бой ұсынып көңіл бергендерді мұсылман, муслим деп атайды. Ислам әлемінің ғалымдары Ислам діні тек бір қауымға, бір ұлтқа ғана тән жаңа дін деп санамайды. Ислам бүкіл адамзатқа берілген ең соңғы, кемел, білім мен бейбітшілік және адам баласының өмірлік ұстанымының пайымдауынша Адам Атадан Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбарымызға дейінгі пайғамбарлар уағыздаған діндер – ислам діні болатын. Ислам діні исламға дейінгі діндерге адамдар тарапынан енгізілген бұрмалаушылық және жаңсақтықтарды түзеткен.

Исламның қасиетті кітабы – Құран – Кәрім. Құран –Кәрім-әз-Мұхаммедке (с.а.у) Хира тауының үңгірінде Жебірейл періште арқылы аян етілген. Құран-Кәрімнің аяттары жиырма үш жылда пайғамбарымызға жіберілген. Құран-Кәрім 114 сүреден (сура-қатар, дәреже) тұрады. Сүрелер аяттардан тұрады. Құран-Кәрімді зерттеуші-ғалымдар аяттар саны 6204-6236 арасында есептейді.

Ислам діні бойынша Таурат (Мұса ғ.с.), Забур (Дәуіт ғ.с.), Інжіл (Иса ғ.с.) кітаптары хақ деп саналады. Аталған кітап иелерін мұсылмандар құрметтейді. Құран-Кәрімдегі барлық нәбилер (25 пайғамбар есімі аталған) мен оларға түскен кітаптарға (адамдар тарапынан жаңсақтық енгізілген) иман етіледі.

Аллаһ Тағаланың пайғамбарларына, уахи жолымен жіберілген кітаптар адамзатқа дүниеде және ақіретте бақыт пен шаттыққа жетуі үшін жүретін жолды және жаратушыға құлшылық ететін міндеттерді түсіндіреді.

Құран-Кәрім аяттары түскен уақыттарына қарай Меккелік және мединалық болып бөлінеді. Құран-Кәрім пайғамбарымыздың тірі кезінде ауызша тараған. 634 жылы бірінші Халиф әбу-Бәкір Зайд ибн Сәбитке Құран-Кәрімді жинастыруды табыс еткен. Бұл жұмыс Осман ибн Аффан Халиф болған уақытта аяқталды. Аяттарды толық Құран етіп құрыстырудың аяқталуы – Ислам үшін аса маңызды болды. Осман Құран-Кәрімді жинап құрастырумен айналысатын кеңес құрды. 651 жылы Зайд ибн Сабит Құран-Кәрімді 4 дана етіп жазып шықты. Зайдтың жазу үлгісі және құрайштың тілі негізінде алынды. Құранның көшірмелері Басра, Куфа, Шам, Меккеге, Иеменге жіберілді және бір данасы Мәдина қаласында қалдырылды. Бұл кітаптарға қайшы келетін басқа кітаптарды өртеп жіберуге тапсырма берілді.

Алла елшісі әз-Мұхаммед миләди бойынша 569 жылы сәуір айының 20 жұлдызында Мекке қаласында дүниеге келген. Алланың елшісінің әкесі Абдулла, анасы Әмина болатын. Меккеліктерде сәбилерін сүт аналарына беріп

бақтыру салты болатын. Хазірет пайғамбар сүт анасы Халиманың қолында бес жасына дейін тұрып, анасының жанына оралды. Дүниеге көзін ашпай әкесінен айырылған әз-Мұхаммед 6 жасынан анадан да жетім қалған соң атасы Абді-Мұталіптің тәрбиесінде болды. Хазірет Мұхаммед 8 жасында кіші атасы Абуталиптің қолына келді. Мұхаммед (с.а.у.) Құрайш тайпасынан болатын. Әшім және оның баласы Абдумуталип Қағбаның шырақшылары беделді, абыройлы адамдар еді. Әз-Мұхаммед (с.а.у.) 25 жасында Құрайш тайпасындағы мәртебелі, бай әйел Хадиша мен үйленді.

Хазірет Мұхаммедке пайғамбарлық 40 жасында келген деген пікірлер діни деректерде жазылған. Күллі Меккеліктердің құрметімен сүйіспеншілігіне бөленген әз-Мұхаммедті Мұхаммед әлиен (екінші Мұхаммед) деп атайтын.

Жаңа эранның 610 жылы қасиетті рамазан айының қыдыр күнінде Құран-Кәрімнің алғашқы аяттары Жәбрейіл тарапынан уахи етіліп, пайғамбарлық жолы ашылды. Бұл ислам өркениетімен мәдениетінің бастауы ретінде адамзат тарихының ең маңызды белесі болатын.

622 жылы мұсылмандар Меккеден Ясрибке (“Мәдинәт ун-Нәби - пайғамбар қаласы”) көшіп барады. Мәдина қаласының Ауыс және Хизреж рулары (ансарлар-көмекшілер) Мухажирлерді (көшіпкелушілер) құшақ жайып қарсы алды. Хижра мұсылман күнтізбесінің бастауы әлемнің мұсылмани елдерінде осы Хижра күнтізбесі қолданылады.

Әз-Мұхаммед 632 жылы 63 жасында қайтыс болды. Пайғамбарлардың мөрі Алла елшілісінің өсиеттерін, сөздерін, сахабалар (пайғамбарымызбен серіктес болған мұсылмандар) табиғиндер (сахабаларды көргендер) болашақ ұрпақтарға жеткізді.

Мұхаммед (с.а.у.) қайтыс болғаннан кейін мұсылман қауымы алдында Халифатты басқару ісін шешу мәселесі туындады. Күллі мұсылман әлеміне әділетті халифтар (мұрагер) пайғамбарымыздың (с.а.у.) ең жақын адал серіктері мұсылмандардың әміршілері болған. Ислам дінін өркендетуге зор еңбек сіңірген әділетті 4 халиф: Әбу-Бәкір әс-Сыдық, Омар ибн әл-Хаттаб, Осман ибн Аффан, Әли ибн абу Тәлиб. Ислам сенімінің негізі бір Алла Тағалаға ғана құлшылық ету және бір Алладан ғана көмек сұрау, тілеу.

Ислам діні бес негізгі тұғырдан тұрады:

1. Алланың барлығына, бірлігіне, хазірет Мұхаммед (с.а.у.) Алланың құлы және елшілісі болғандығына көңілмен сеніп тілімен мыналарды айту керек: «Алладан басқа тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі». Араб тілінде «Ла илаһа иллаллаһ Мұхаммедур Расулуллаһ»

2. Діннің діңгегі намаз. Күнде 5 уақыт намаз оқы;

3. Белгілі байлық мөлшеріне ие болған мұсылманның байлығының бір бөлігін жылына бір рет Алла Тағаланың ризалығы үшін зекетін беру;

4. Рамазан айында бір ай ораза ұстау;

5. Денсаулығы жақсы және жетерлік мал-мүлкі болса қажылық ғибадатын орындау.

Иман шарттары: ислам дінінің атын Алла Тағала қойған. Таухид – исламның негізі және оның қуатының қайнар көзі. Ислам дінінің заңдары

Таухидке негізделген. Таухид Алладан басқа тәңір жоқтығын және тек Аллаға ғана құлшылық ету керектігін баяндайды. Таухид концепциясы Құран-Кәрімнің БҰхылас сүресінде тұжырымдалған. Таухид негізгі екі тұжырымнан тұрады:

1. Алладан басқа құлшылық етуге лайық тәңір жоқ;

2. Мұхаммед (с.а.у) Алланың елшісі

Алланың періштелеріне Алланың кітаптарына Алланың бүкіл пайғамбарларына өлгеннен кейін қайта тірілетіне (аһирет күніне), жақсылық жамандықтың Алланың алғысымен және жаратуымен болатындығына сену. Ислам тарихында белгілі ұстаз ғалым тұлғалардың ең көрнектілері Абу Ханифа Нұғман ибн Сабит (699-767) Ханафи мазһабы, Абу Абдуллаһ Малид ибн Анас ибн Малид ибн Абу Амир әл Исфакхани (715-785) Малики мазһабы, Абу Абдуллаһ Мұхаммед ибн Идрис ибн әл-Аббас ибн Усман ибн Шафии (767-821) Шафиғи мазһабы, Абу Абдуллаһ Ахмад ибн Мухаммед ибн Ханбал (781-855) Ханбали мазһабы аталған ұлы имамдар исламдағы осы негізгі төрт мазһабтың негізін салушылар. Қазақстанда мекендейтін мұсылмандар ахили сүннеттің төрт мазһабының бірі Абу Ханифа Имам ағзам қауымына жатады. Мазһаб – жол, бағыт көзқарас деген мағынаны білдіреді. Суннит және Шиит исламның екі бағыты.

Әхл ас-сунна уал-джамаа (сунна адамдары) әлем мұсылмандарының 90% құрайды. Шииттер (аш-шиа – жақтаушылар “партия”) шииттер Әли ибн Абу Талиппен оның мұрагерін Мұхаммедтің (с.а.у) бірден бір заңды мұрагерлері деп санайды. Шиға бағыты 7 ғасырдың 2-ші жартысының басында билік үшін күрес барысында билікті пайғамбарымыздың немере інісі және күйеу баласы хазірет Алиге беруді жақтаушылардың діни саяси тобы. Ислам діни ғұрыптар мен мұсылмандардың адамгершілік мұраттарын және дүниелік мәселелерді шарифат (тура, дұрыс жол) жолмен реттейді. Шарифат Құран-Кәрім және сунналар арқылы жүйеленген нұсқаулар жиынтығы.

Сунна (ғұрып, үлгі) Мұхаммед (с.а.у) өмірінен алынған мысалдар. Пайғамбарымыздың іс-әрекеттерінен, айтқандарынан құралған. Ислам елдерінде жұма қасиетті күн әрі демалыс күні болып саналады. Ид-әл-фитр ораза мейрамы. Оразадан соң шәуәл айының бірінші жұлдызында аталады. Ид-әл-адха құрбан мейрамы. Зулхиджа айының оныншы жұлдызынан басталады. Әрбір мұсылман құрбандық шалу керек. Маулид мейрамы рабби-әл-әуәл айында аталады. Бұл пайғамбарымыздың туылған күні. Миғраж раджаб айының жиырма жетінші жұлдызына сәйкес келеді. Бұл әз-Мұхаммедтің миғражға көтерілу мейрамы. Ашура муххарам айының алғашқы 10 күндігі шииттердің Алидің ұлы Хусейнге арналған азалы күндері ретінде аталады.

Әлем мұсылмандарының қасиетті қаласы-Мекке. Меккеде исламның негізгі қасиетті орны Қағба және бас мешіт Масджид әл-Харам орналасқан. Мұсылмандар жер бетінде ең бірінші тұрғызылған Аллаһ Тағаланың үйіне (Қағбаға) барып, құлшылық етіп қажылық етеді. Қажылық шамасы жететін мұсылман үшін парыз.

Дүние жүзінде ислам дінін ұстанушылардың саны 1,5 млрд. жуық ал кейбір деректер бойынша 2 млрд. жуық. Ислам діні әлемнің 120-дан елдерінде тараған.

Ислам дініне сенушілер әлемнің 35 мемлекеттері халқының басым бөлігін құрайды. Әлемнің 28 елінде атап айтсақ Сауд Аравиясы, Мысыр, Иран, Пакистан, Мавритания және тағы басқа елдерде ислам діні ресми дін болып жарияланды. Малайзияда мұсылмандар ел халқының 65% Сингапурда 40%, Ливанда 40% құрайды. Үндістанда 350млн. мұсылман, Ресейде 14 млн., Италияда-2,5 млн. Индонезияда 200млн. Туркияда 70 млн., Германияда 3 млн. АҚШ-та 5 млн., Анголада 2 млн., Францияда 10 млн., Эфиопияда 22 млн., Сингапурда 800 мың, Тайландта 5 млн., Ұлыбританияда 8 млн., Польшада 400 мың, Швейцарияда 120 мың, Швецияда 99 мың. XX ғасырдың 70-80 жылдарының басында халықаралық істерде, халықаралық ислами ұйымдарда белсенді рөл атқара бастады. 1962 жылы Меккеде Ислам әлемі Лигасы, 1969 жылы Ислам конференциясы ұйымы, 1973 жылы Еуропаның Ислам Кеңесі құрылды.

Ғасырлар бойы қазақтар ислам өркениеті мен мәдениеті аясында өмір сүріп, ислам дінін ұстанып келеді. 8 ғасырда Қазақстан және Орта Азия жеріне Ислам дінін тарату үшін арабтар жорықтар жүргізді. Атақты Кутейба ибн Муслим Мәуреннахр жеріне кірді. 714 жылы Шаш (Ташкент) және Фарабты (Отрар) бағындырды. 751 жылы шілде айында мұсылман әскері Талас маңында Атлах деген жерде Тан империясының әскерін жойқын соғыста жеңіп шыққан. Талас жеңісінен кейін Ислам діні Қазақстан жеріне бір жолата орнықты. Бұл жеңіс Орталық Азия елдерінің діни болмысы мен тұрпатын шешті. Ислам дінінің келуімен қала мәдениеті, ғылым, білім, сауда, өнер жедел дами бастады. Оңтүстік Қазақстан және Жетісу жерінде мешіттер, медреселер, қалалар бой көтерді. Қарахан мемлекеті Ислам дінінің мемлекеттік дін ретінде қабылдаған мемлекет болып саналды.

Қазақ даласында Ислам дінінің келуі және орнығуымен қатар бүкіл Ислам әлемінің жарық жұлдыздары Әбу-Насыр әл-Фараби, (870-950), Әбу Ибрахим Исхақ әл-Фараби Ғаламаддин әл- Жауһари, Қожа Ахмет Яссауи Ахмет Игүнеки, Хуссам Аддин Ас-Сығанақи сынды ғұлама ғалымдары ислам мәдениеті мен ғылымын әлемге паш етті.

Қазақ елінің ұлт болып қалыптасуы мен мемлекеттік құруда ислам дінімен құндылықтарының алатын орны ерекше. Бүгінгі Қазақстан халқының 70 пайызы мұсылмандар. Ислам діні дүние жүзі елдеріне Мұхаммедтің (с.а.у) – сахабалары арқылы тарады. Ислам діні әрбір елдің әдет-ғұрыптары мен дәстүрліне, діліне байланысты жергілікті ерекшеліктеріне қарай орнықты. Қазақ елі ислам дінін қабылданғаннан бастап құлшылықтарын имам әл-Ағзам Ханафи мазһабы негізінде атқарған.

Ислам діні адамзатты бейбітшілікке, татулыққа, ынтымаққа, ізгілікке, тақуалыққа, әділдікке, тазалыққа, тура жолға үндейді.

ИСЛАМДАҒЫ СУННИТТІК БАҒЫТ

Құран-Кәрімді және Мухаммед пайғамбардың сахих (дұрыс, ақиқат) хадистерін (сөздерін), сондай-ақ оның артынан ерген сахабаларының (достары)

дін, сенім мәселесіндегі ұстанымдарын басшылыққа ала отырып жүрушілерге сунниттер немесе «Әһли сунна вал жамаға (Сунна мен қауым бірлігінің адамдары)» деп айтылады. Осыған байланысты сунна сөзі бүкіл мұсылман қауымын қамтитын өте ауқымды ұғым болып табылады. Бұл атаудың шығу тегіне байланысты ислами әдебиеттерде Мухаммед пайғамбардың «Менің артымнан ерген үмметім жетпіс үш тармаққа бөлініп кетеді. Біреуінен басқасы тозаққа кіреді. Сол кезде қасында болған сахабалар тозақтан құтылатын қай топ деп сұрағанда Аллаһтың елшісі «ол топ менің артымнан ерген және менің артымнан ергендердің соңынан жүргендер» деген хадисіне сілтеме береді. Осы құтылған топты немесе жамағатты «Әһли сунна вал жамаға» деп айтады.

Сүннет араб тілінде «тура, дұрыс жол, үлгі алатын іс-әрекет» деген мағыналарды білдіреді. Қысқа қайырып айтар болсақ сүннет Мұхаммед пайғамбардың айтқан сөздері (хадис) мен бүкіл өмір салтын қамтитын іс-әрекеттердің жиынтығы болып табылады. Жалпы Сунниттік сенім жүйесінің айқын түрде көріне бастаған кезеңі Омейядтар халифатының соңғы кездері мен Аббаситтер халифатының тарих сахнасына шыққан тұсына тура келеді. Ал Сунниттер, «Әһли сунна вал жамаға» немесе осы секілді атауларды оныншы ғасырлардан бастап мұсылмандардың басым бөлігін құрайтын көпшілікке қолданғандығына ислами дереккөздерден куә боламыз.

Алғашқы кездерде мұсылмандар біртұтас қауым болатын. Заман өте келе ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен әртүрлі бөлінулер бой көрсетіп, кейбір ағымдар пайда болды. Бұл ағымдарды қысқаша атап көрсетер болсақ, олар: харижиттер, шиитер, мутазилиттер, муржия, қадария, жабрия.

Сунниттік ағымды заман талабы мен өмір қажеттілігі дүниеге әкелді. Егер кейбір діни-саяси жағдайлар, шиитер, харижиттер және мутазилиттер секілді ағымдар шықпағанда Сунниттер деп аталатын бір ағымға да қажеттілік болмас еді. Өздерін Мухаммедтің көрсетіп берген тура жолымен жүрушілер ретінде есептейтін Сунниттер қазіргі таңда бүкіл әлемдегі мұсылмандардың 90 пайыздан астамын құрайды. Сунниттерге тән белгілердің негізгілеріне: төрт «әділетті халифтердің» заңды билігін мойындау; алты «қағидалы» хадис жинақтарының (Кутубу-Ситта) дәйектілігіне күмән келтірмеу; сунниттік төрт құқықтық мектептердің біріне тиесілі болу (маликиттік, шафииттік, ханафиттік немесе ханбалиттік) жатады. Шииттерден сунниттердің айырмашылығы - олардың Алла мен адам арасында Мұхаммед пайғамбардан соң елшілік етуші жан жоқ деген идеяны жоққа шығаратындығы. Олар Алидің «құдайи» табиғатын да қабыл алмайды әрі оның ұрпақтарының имаматқа (мемлекет басқаруға) толық мұрагер екендігін де мақұлдамайды. Өзінің шығуы жағынан сунниттер шииттерден кейін, соларға реакция, жауап ретінде пайда болады. Бастапқыда ол шииттік исламға қарсылық ретінде қабылданатын. Суннизмнің аясында ерекше секталар пайда бола қойған жоқ. Бұл жағы оны шиизмнен бөлектеп тұрады.

Жоғарыда айтылған төрт сунниттік құқықтық мектептердің барлығы дұрыс және тең дәрежелі болып есептелгенімен олардың арасында да белгілі бір мәселені шешуде өзіндік ерекшеліктер бар.

Ханафи мазхабының (құқықтық мектеп) құрушысы Имам Ағзам Әбу Ханифа Нұғман ибн Сәбит болып табылады. Ол 699 жылы Куфа қаласында дүниеге келіп, 767 жылы Бағдатта қайтыс болады. Әбу Ханифа мазхабын сунниттердің басым көпшілігі ұстанады. Жас кезінен бастап білім алуды бастаған ол Куфа қаласындағы сол заманның алдыңғы қатарлы ғұламаларынан хадис үйреніп, шариғат (ислам құқығы) мәселелерімен айналысады. Әбу Ханифа шариғат заңдарын шығару барысында өзіндік бір әдіс (метод) жасап шығады. Ол өзінің әдісі туралы былай деген екен: “Мен белгілі бір мәселеде ең әуелі Алланың кітабына (Құран) сүйене отырып үкім шығарамын. Егер ол жерден таппасам пайғамбардың сүннетінен іздеймін. Іздегенімді екеуінен де таппасам пайғамбардың сахабаларының сөздеріне бас ұрамын, бірақ олардың ішінен өзіме ұнағанының көзқарасын аламын, ұнамағанын алмаймын. Алайда сахабалардың көзқарастарынан бас тартып, сахаба еместердікіне еш уақытта жүгінбеймін. Сахаба еместерден Ибрахим ән-Нахаи, Шаъбий, Ибн Сирин, Хасан әл-Басри және Саид ибн Мусаййаб (сол дәуірдің атақты ғұламалары) сияқтылар туралы әңгіме айтылар болса бұлардың барлығы өз ақылдарын пайдаланып жүрген ғалымдар болып табылады. Мен де өз ақылымды қолдана отырып осылардың жасағанындай жасаймын”.

Бұл жерден Әбу Ханифаның алдымен Құранға, одан кейін Сүннетке (Мухаммед пайғамбардың сөздері мен іс-қимыл әрекеттері), одан кейін сахабалардың сөздеріне жүгінгендігін, ал сахаба еместердің сөздеріне мән бермегендігін байқаймыз. Құран мен сүннетке сүйеніп үкім шығару осы принципке негізделіп жасалады. Әбу Ханифаның шариғат заңдарын жасау барысындағы қолданған әдістері мына жеті принципке негізделеді:

- Құран: Шариғаттың тірегі, ислам заңдарының өзегі. Құран - барлық діни үкімдердің бастау алар қайнар көзі және барлығы одан шығарылады.

- Сүннет: Алланың кітабын (Құранды) түсіндіруші. Ол жерде ашылмаған мәселелер сүннетте көрсетіледі.

- Сахаба сөздері: Сахабалар пайғамбармен бірге болғандар және оның айтқандарын бізге жеткізушілер. Сондай-ақ құран аяттары мен пайғамбардың хадистерінің мән-мағынасын жетік білетін тұлғалар болып табылады.

- Қияс (Салыстырмалы әдіс): Әбу Ханифа белгілі бір мәселенің шешімін Құран мен сүннеттен немесе сахабалардың сөздерінен таппаған жағдайда осы әдісті пайдаланған. Қияс дегеніміз құран мен сүннет бойынша үкімі жоқ, бірақ араларындағы себеп-салдар ұқсастығына қарай салыстыра отырып үкім шығару болып табылады. Әбу Ханифа осы әдіс арқылы үкім шығаруда үлкен жетістіктерге қол жеткізген.

- Истихсан: Истихсан дегеніміз белгілі бір құқықтық мәселелерді шешу барысында қиястың үкімінен бас тартып соған жақын бір үкім шығару дегенді білдіреді. Бұл әдіс негізінен жаңадан туындаған мәселенің кейбір ерекшеліктеріне қияс үкімінің сәйкеспеуі барысында қолданылады.

- Ижма (Келісім): Ижма дегеніміз белгілі бір ғасырда өмір сүрген ислам ғұламаларының бір мәселе бойынша ортақ көзқараста болуларын білдіреді. Бұл

дегеніміз белгілі бір мәселеде ғалымдардың ортақ келісімдерін де үкім ретінде жүретіндігін білдіреді.

- Салт-дәстүр: Салт-дәстүрлер де өзінше бір дәлел және үкім ретінде қолданылады және «дұрыс», «бұрыс» болып екіге бөлінеді. Дұрыс салт дәстүрге діни үкімдер мен ұстанымдарға қайшы келмегендері жатқызылады. Бұрыс салт-дәстүрлерге қандайда бір діни негізге қайшы келгендері жатады және олар дінде дәлел ретінде қолданылмайды.

Әбу Ханифа сауданы терең меңгерген тәжірибелі саудагер болып табылатын. Ол әдет-ғұрыптарды ұстануға дұрыс қарайтын еркін көзқарасты адам еді. Осыған байланысты оның шарифатына мына екі ерекшелік тән: 1) Сауда-саттыққа ыңғайланған. 2) Жеке бастың еркіндігін көздеушілік.

Сонымен бірге бұл мазхаб басқаларымен салыстырғанда өзге діндегілерге (христиандар мен еврейлерге) мейлінше түсіністікпен қарайды. Қазіргі таңда түркі тектес халықтар арасында және Ирак, Пакистан, Россия, Мысыр мен Қытайдағы мұсылмандар арасында кеңінен таралған. Біздің Қазақстандағы мұсылмандар да осы мазхабты ұстанады.

Келесі сүнниттік құқықтық мектептің бірі - Шафийлер. Негізін қалаушы Мұхаммед ибн-Идрис аш-Шафий болып табылады. Ол 699 жылы Газзада туылып, 819 жылы Мысырда қайтыс болады. Жастық шағы Меккеде өтеді және діни білімді сол жерден алады. 15 жасынан кейін Мединеге барып Имам Маликтен (Малики мазхабының құрушысы) ислам құқығын үйреніп ол дүниеден өткенше бірге болады. Имам Шафий Ханафи мен Малики мектебінің негіздерін жетік білді. Ирак жеріне келгеннен кейін осындағы құқықтық мектептердің ілімін үйреніп, өзінше бір құқықтық мектептің негізін қалады. Шафий мазхабының басты ерекшелігі белгілі бір құқықтық мәселелерде қияс пен жеке көзқарасқа (рай) сүйене отырып үкім шығаруға шектеу қояды. Бұл сүнниттік мектеп қазіргі таңда Мысырда, Оңтүстік Шығыс Азия мен Кавказда таралған. Шафий мазхабын Қазақстанда шешен-ингуш халықтары ұстанады. Аталған мазхабтың біздің еліміздегі діни тұлғалары болып Шешенстанның бұрынғы муфтиі, ҚМДБ-ның наиб муфтиі Магомед Хусейн қажы Алсабеков, Пайзулла қажы Магомедов және Ингушетия республикасының бірінші муфтиі болған Ахмад Хаджи Пошев және т.б. болып табылады.

Малики мазхабының негізін қалаушы Малик ибн Анас әл-Асбахий 713 жылы Мединеде дүниеге келіп, сол жерде 795 жылы дүниеден өтеді. Малик ибн Анас Мединедегі атақты ғалымдардан дін ғылымдарын үйренеді. Өз заманының танымал ғалымы болады және ұстаздық қызметпен айналысады. Ол сабақты екі түрлі әдіспен жүргізетін болған. Бірі хадис сабағы болса, екіншісі белгілі бір жағдайларға байланысты пайда болған мәселелерге үкім шығару сабақтары болатын. Малики мазхабының басты ерекшелігі құқықтық бір мәселеде салыстырмалы әдіс (қияс) пен логикалық түйіндеуді шектеулі деңгейде қолданады. Діни үкім шығару барысында қоғамға пайдалы жағы ескеріле отырып шешім шығару әдісі (истислах) мен Медине халқының дәстүрлері, сондай-ақ қарапайым құқық ескеріледі. Бұл мазхаб қазіргі таңда Солтүстік және Батыс Африка елдері мұсылмандары арасында таралған.

Келесі бір сунниттік ағым болып табылатын Ханбали мазхабы Ахмед ибн Ханбал тарапынан құрылған. Ханбали мазхабы басқа суннит мазхабтарына қарағанда мутазиттерге қарсы діни-саяси қозғалыс түрінде пайда болды да, содан кейін барып құқықтық мектеп болып қалыптасты. Ахмед ибн Ханбал 778 жылы Бағдатта дүниеге келіп, сол жерде 855 жылы өмірден өтеді. Білім алу үшін сол дәуірдің ғылым орталықтары болып саналатын Мекке, Медине, Шам, Йемен және т.б. аймақтарға сапар шегеді. Бұл мазхабтың басты ерекшелігі “жаңашылдыққа” (бидға) қарсы, шарифаттың заңдарының орындалуына өте қатал, дінде еркін ойшылдыққа жол бермейді. Қияс әдісін шектеулі дәрежеде қолданады. Ханбалиттердің жаңашылдықты толықтай жоққа шығармайтындықтарын да айта кету керек. Өйткені ханбалиттер мұсылмандарға телевизор, радио, телефон секілді дүниелерді қолдануға рұқсат беруге мәжбүр. Бұл мазхаб қазіргі таңда тек Сауд Аравиясында ғана таралған. Осы елдегі Ваххабилікті ханбали мазхабының жалғасы деп атауға да болады. Бұл мазхабты ұстанушыларға тән ерекше белгілердің қатарында әулие-әмбиелерді жоққа шығару, сопылыққа деген қарсылық, қабірлерді зиярат етуге деген қарсылықты көрсетуге болады. Соңғы уақытта бұл ағымның өкілдері біздің елімізде де пайда бола бастады. Бұл мазхаб Сауд Аравиясынан келген азаматтар мен сол жерден білім алған студенттер тарапынан таралуда.

Біз жоғарыда көрсеткен төрт құқықтық сунниттік мектептер ислам дінінің практикалық жағын көрсетсе, теориялық жағын бекітетін тағыда үш мектеп бар. Бұларды «ақайдтағы» (сенімдегі) мазхабтар деп айтады. Сенімде (ақайд) Әбу Мансур әл-Матуридидің (ө. 944 ж) қалыптастырған мазхабын ұстанатындарға Матуридилер деп айтылады. Келесі бір сунниттік мазхаб Ашарийлер деп аталады. Негізін қалаушы Әбул Хасан әл-Ашарий (ө. 916 ж.). Сондай-ақ өздерін пайғамбар мен сахабалардың көрсеткен жолымен жүрушілер ретінде есептейтін Салафилер деп аталатын көпшілік бар. Бұл ағымның ұстанушыларының дені Сауд Аравиясында орналасқандар. Негізінен құқықта (фыкһ, шарифат) ханбалиттік мазхабты ұстанатындар сенімде (ақайд) осы салафиликті басшылыққа алады. Сенімге (ақайд) байланысты мазхабтардың қызметі, ең басты мақсаты ислам дінінің сенім жүйесін сырттан келетін әр түрлі теріс пікірлер мен зиянды көзқарастардан сақтау болып табылады. Аталған мектептердің қарастыратын мәселесіне Жаратушы Алланың бірлігі, мәңгілігі, құдыреттілігі, әлемнің жаратылуы, өлімнен кейінгі өмір, пайғамбарлық, имамат (мемлекет басшылығы) сияқтылар жатады.

ИСЛАМДАҒЫ ШИИТТІК БАҒЫТ

Шииттік (шиа) - Ислам дініндегі екі үлкен бағыттың бірінің аты. Шииттіктің қалыптасуы туралы ғалымдар арасында көптеген пікірлер бар. «Шиа» араб тілінен аударғанда «жақтас», «көмекші», «партия» және «фырқа» (топ) мағыналарын береді. Термин ретінде «шиа» Хз. Мұхаммед Пайғамбар қайтыс болғаннан кейін Хз. Али және ұрпағының имамдық (халифалық) үшін ең лайықты кісілер екенін және мұның қасиетті мәтіндер (Құран және Сүннет)

арқылы бекітілгеніне сенетін қауымға берілген есім болып табылады. Бұл бағыттың қазіргі таңда ең көп таралған жері Иран Ислам Республикасы болып табылады.

Бүкіл шииттер Алидің Мұхаммед Пайғамбар тарапынан халифа етіп тағайындалғанын және оның ең ұлы сахаба екендігін бір ауыздан қабылдап, мойындайды. Алидің шииттер тарапынан осыншалықты дәріптелуі сол кездегі әлеуметтік-саяси ахуалға тікелей қатысты нәрсе. Өйткені Мұхаммед Пайғамбар өзінен кейін орнына кімнің «имам» (басшы) болатындығын айтпай кеткен болатын. Бұл жерде «имамдық» немесе халифалық мәселесінде екі түрлі көзқарас ортаға шықты:

- Халифаның кім болатындығы айтылмаған;
- Халифаның қай жанұядан болатындығы айтылған.

Бірінші көзқарас ансар (Меккеден Мединеге қоныс аударғандарға көмектескендер) мен көптеген мухажирлерге (Меккеден Мединеге қоныс аударғандар), ал екінші көзқарас кейбір хашимиттерге, кейіннен шииттерге тән көзқарас болып табылады.

Мұхаммед Пайғамбар дүниеден өткен соң сахабалар мұсылман қауымын басқаратын біреуді шұғыл түрде іздестіруге кіріседі. Шииттік әдебиеттер мемлекет басшылығының (имамат) құран және сүннет, сондай-ақ өсиет етумен болатындығын алға тартып, Имамның тікелей Мұхаммед пайғамбар тарапынан тағайындалғанын, жалпы халықтың еркіндегі мәселе еместігін баяндайды. Оған өздерінің дәлелдерін ұсынады. Мысалы, алғашқы имамның Али екендігін айтатын шииттер «Өсиетнама» немесе «Қалам-қағаз» оқиғаларын дәлел келтіреді. Тіпті кейбір Құран аяттарын да көрсетеді.

Шииттіктің шығуына байланысты бұдан басқа көптеген себептер көрсетіледі. Үшінші халиф Османның тұсындағы ішкі саяси оқиғалар бұл ағымның ерекше қалыптасып, таралуына себеп болды. Ислам әдебиеттерінде Абдуллаһ ибн Саба деп көрсетілетін адам Османның кейбір іс-әрекеттерінің дінге қайшы екендігін айтып, халықты оған қарсы көтеріліске шақырумен болады. Ислам тарихынан белгілі болғандай нәтижесі қанды оқиғалармен аяқталады.

Алидің халифалығы тұсында шииттердің мынадай бағыттары болғаны айтылады:

- Муфаддила (Парасат иелері): Алиді сахабалардың ең жоғарысы және халифа болуға бірден-бір лайықты адам екендігіне сенетіндер. Бұлар барлық сахабаларды құрметтейді. Исламға қарсы ешбір әрекеттері жоқ. Муфаддилалар уақыт өте келе сунниттермен қосылып кетеді. Түйе және Сыффин соғыстарында Алиді қолдап жақтағандар осылар.

- Сабба (Абдуллаһ ибн Саба жақтастары) : Алидің сахабалардың ең ұлысы, әрі халифалыққа ең лайықты екендігіне сенбейтін бүкіл басқа сахабаларды лағынеттеп, балағаттайтын шииттік топ. Бұлар алғашқы үш халифаны өздеріне тиісті емес орынды әділетсіз түрде алған адамдар деп есептейді. Имамия және Иснашария осы Саббаның жалғасы болып табылады.

- Ғалия (Шектен шыққандар): Алидің Тәңір екендігін алға тартатын Абдуллаһ ибн Сабаның жақтастары. Ибн Саба алғашқы рет «өсиет» және «рижъат» (қайта оралу) доктриналарын, яғни Мұхаммед Пайғамбар Алиді бір өсиетпен халифа еткенін және Мұхаммедтің өлмегенін, халифалықты Алиге беру үшін қайта келетінін сенім түрінде насихаттайды. Бұлар Алиге «сен құдайсың» деп сәжде еткен уақытта бір бөлігін өртетіп, бір бөлігін жер аудартып жібертеді. Али ислам сенім жүйесіне зиян келмесін деген мақсатпен Ибн Сабаны дарға астырады.

Шииттік өз алдына біріккен біртұтас жүйе болып табылмайды. Ол – көптеген секталар мен бағыттарға бөлініп кеткен өте бытыраңқы бағыт. Шииттердің жіктелуі діни-саяси көшбасшылық мәселесіне байланысты қақтығысулар, алауыздықтар нәтижесінде жүріп отырды. VII ғ.-дың өзінде-ақ шииттер ішінде екі бағыт – байыпты және радикал (шектен шыққан) шииттер қалыптасқан болатын. Олар біраз уақыт өткен соң түбегейлі өзгеріске ұшырады. Бастапқыда шииттер діни сипаттағы жаңа жүйе бола қоймаған еді, олар тек біраз уақыттан соң ғана догматикалық рәсімдеуді басынан өткізді.

Кейіннен, уақыт өте келе өзге ұлттардың діни сенім-нанымдары еніп және Ислам дінін құлату, мұсылмандар арасында бүлік шығару үшін шииттік атын жамылып, негізгі мақсаттарына жетуді көздеген саясаткерлер көптеп кездесті. Өйткені, мұсылман халық Хз. Пайғамбардың ұрпақтарын жақсы көріп, оларға құрмет ететін. Бұл әулетке: «Әһли бәйт» дейді. Осы әһли бәйттің өшін аламыз деп халықты үнемі халифаға айдап салушылар әһли бәйт жайында жалған хадистер шығарып, жан дүниесі таза халықты басқаша сенімге жетеледі. Нәтижесінде, осылай болу керек, бұлай болмаса болмайды деген үлкен саяси күш туды. Бұларға да «шиит» деп ат берілді.

Шииттердің діни доктринасының негізін қалаған жоғарыда айтқанымыздай Абдуллаһ ибн Саба деп есептеледі. Ол шеткі шииттердің көшбасшысы болған (VII ғасырдың орта шені). Оның есімімен әрбір пайғамбардың, соның арасында Мұхаммедтің де «рухани өсиетхатын қабылдаушысы» (васи) болатындығы туралы идея байланыстырылады. Алиді васи деп жариялау оның тегінің таңдаулы екендігіне баса назар аударатын. Алидің көзі тірісінің өзінде-ақ, оның айналасындағылардың ішінде оны құдайдай көріп, пір тұтқан адамдар кездескен. Шииттердің діни ілімінің рәсімделу кезеңі аббасидтер әулетінің орнығу уақытымен, яғни VII ғ. соңынан VIII ғ. ортасына дейінгі дәуірмен анықталады. Оған қастандық жасалғаннан кейін жараланып өлген Алидің қасіретінің культі және Кербалада 680 жылы өлтірілген оның баласы - Хусейннің тартқан азабы - шииттердің діни ағымға айналуына әкелген факторлардан саналады.

Шииттер де барлық ислам жолын ұстанушыларға ортақ бастау – Құранға иек артты. Рухани билікті Алидің мұрагерлігіне беру туралы жалпы принцип – имамдық о бастан берілген, бекітілген дүние болмайды. Нәтижесінде заңды талапкерді анықтау барысында өте күрделі, кейде, тіпті шешілместей мәселелер туындап отыратын. Әрбір шииттік имам қайтыс болғаннан кейін оның орнын кім басатындығы туралы алауыздық басталып кететін, сөйтіп

Алидің үрім-бұтақтарының әрқайсысы өз тарапынан билікке келетін адамның мүддесін қорғайтын. Билікті берудің принципіне қатысты көп түрлі түсініктер болғанымен де, шииттік ортада Алидің әулетінің мұсылман қауымында билік етуге елден асқан құқы барлығын бұлжымайтын қағида деп танитын.

Шииттер, сунниттер сияқты, Суннаны мұсылман дін ілімінің екінші көзі, бастауы деп есептейді. Бірақ олардың сунниттерден бір ерекшелігі мынада: олар бірінші топтағы аса абыройлы тұлғалар деп төртінші «тақуа халиф» Алиді, оның жақын әріптестерін, сонымен бірге, Али әулетінен шыққан имамдарды таниды. Өздерінің аңыздарын шииттер әдетте ахбар (ар. «хабар, мәлімет») деп атайды. Олар Мұхаммед Пайғамбардың замандастарының - Алидің қарсыластарының қалдырған аңыздарын жалған деп мойындамайды. Шииттік ахбарлар сунниттік ахбарлармен салыстырғанда кейініректегі ахбарлар болып табылады. Олардың өзіндік канонизациялану процесі Х-ХІ ғғ. тиесілі. Мұсылмандардың қасиетті аңыздарын жинаушы шииттік діндарлар арасынан Мұхаммед әл-Қумми (903 ж. өлген), әл-Кулайни (939 ж. өлген), Мухаммед ат-Тусидің (1067/8 ж. өлген) аттары әйгілі.

Шииттерде, сунниттерге қарағанда қасірет шеккенді, азап тартқан жанды пір тұту кең тараған. Дін жолында азаптану идеясына, Али мен оның баласы Хусейннен басталған біраз шииттік имамдардың қайғылы тағдырларына шииттер басты назар аударады. Аңыз бойынша Алидің сүйегі жерленген Неджеф қаласы, «ұлы азап тартушы» Хусейннің көмілген жері деп есептелетін тұста орналасқан Кербаладағы (Ирак) мешіт - шииттердің киелі орындары болып есептеледі, сонда олар қажылық жасайды. Шииттер табынатын тағы бір жерлер - Ирандағы Қум мен Мешхед қалалары. Қазіргі таңда шииттік діни ілімді Иран Ислам Республикасының түгеліне жуығы, Ирак халқының жартысына жуығы, Ливан, Йемен және Бахрейннің басым бөлігі ұстанады. Әр түрлі шииттік секталар ислам елдерінің барлық аймақтарында аз не көп мөлшерде бар.

Кең тараған исламдық жіктемелердің біреуіне сай, шииттікте бес үлкен секта бар. Олар өз алдына одан да кішірек тармақтарға бөлініп кеткен. Оларға: қайсаниттер, зейдиттер, имамиттер, «шеткі» шииттер және исмаилиттер жатады.

Шииттер арасында Алидің ұлдары Хасан мен Хусейннің ажалынан кейін қайсаниттер бірінші болып бөлініп шықты. Олар Мұхаммед ибн әл-Ханафияны (700 ж. шамасында өлген) имам деп жариялады. Ол – Алидің ханиф тайпасынан шыққан күннен туған баласы болатын. Шииттердің көп бөлігі бұл сайлаудан бас тартты. Өйткені Мұхаммед ибн әл-Ханафия Пайғамбардың қызының баласы емес еді. Қайсаниттер шеткі шииттерге жатады. Олар өздерінің мойнына «жазықсыз өлтірілген» Хусейн үшін кек қайтаруды жүктеген. Қайсаниттер Мұхаммед ибн әл-Ханафияны Мұхаммедтің Пайғамбарлығының отын Али арқылы қабылдаушы және киелі білімге иегер деп жариялады. Мұхаммед ибн әл-Ханафияның өлімінен соң оның ізбасарлары бірнеше секталарға және бағыттарға бөлініп кетті. Қайсаниттер қауымдары ІХ ғ. ортасына дейін тіршілік етті. Одан кейін басым бөлігі имамиттерге, бір бөлігі

зейдиттерге және шектен шыққан шииттік ағымдарға (ғулат) қосылып, дербес секта ретінде қызмет етуін тоқтатты.

Мұхаммед ибн әл-Ханафияның кандидатурасын итеріп тастағандар төртінші имам ретінде Хусейннің «Кіші Али» деп атап кеткен (713/14 ж. өлген) ұлын мойындаған. Оның мирасқоры ретінде ұлы - Мұхаммед әл-Бақыр тағайындалды. Оны шииттердің көбі мойындағанмен де, Мұхаммед әл-Бақырдың саяси енжарлығына көңілі толмаған бөлігі, оның оған қарағанда белсендірек ағасы - Зейд ибн Алидің маңына топтасты. Ол Куфадағы Омейядтарға қарсы көтерілісті басқарды, сөйтіп, шайқас үстінде (740 ж.) қайтыс болды. Оның жақтастары зейдиттік деген атау алған жеке сектаға бірігіп, бөлініп кетті. Зейдиттердің негізгі мақсаты - Али әулетінен тараған имам басқаратын теократиялық мемлекет құру болды. Зейд – Алидің шөбересі, бесінші имам деп танылды. Доктриналдық ерекшеліктеріне сай шииттердің ішіндегі сунниттерге ең жақыны.

Зейдиттердің жоғары билік туралы іліміне сай, имамдыққа келуге тек қана Пайғамбар әулетінің ғана құқы бар, яғни имамдық тек Фатимадан және оның ұрпақтарынан бастау алуы тиіс делінеді. Өйткені оның үлкен ұлы – Хасанның болсын, кіші ұлы – Хусейннің болсын ұрпақтарының билікке бірдей құқы бар. Басқа шииттермен салыстырғанда, зейдиттер алғашқы үш халифті билікті бір уысқа ұстаған қанаушылар деп есептемейді. Олар Алиді Мұхаммедтің өзінің мирасқоры ретінде ең алдымен Алидің жеке тұлғалық, қадір-қасиетіне қарап таңдағанына сенімді. Зейдтің өлімінен соң имамат, зейдиттер ілімі бойынша, өзінің мирасқорлық қасиетін жоғалтып, сайланбалы болып шықты. Өздерінің имамдарын Мұхаммед Пайғамбардан кейінгі абыройлы азаматтар деп білетін зейдиттер олардың қарапайым пенде екендіктерін мойындайды, сөйтіп, оларға тәңірлік қасиеттерді телімейді, оларды еш күнәсіз пәк жандар деп тым әсірешілдікке салынбайды. Зейдиттер ислам мемлекетінің имамсыз уақытша тіршілік етуіне болатындығын мойындайды және түрлі қауым мен түрлі елдерде - егер олардың арасындағы қарым-қатынас қиындаған болса - бір мезгілде бірнеше имамдар шығуына болатындығын қабыл алады. Зейдиттер Иранда, Иракта, Хижазда, сол сияқты Йеменде де орналасқан. Йеменнің ресми мазһабы болып табылады.

Шииттердің ең саны жағынан көп әрі байыпты қатарын имамиттер қалыптастырады. Олар Али әулетінен шыққан 12 имамды мойындайды. XI ғ. аты әлемге танымал ислам теологы және мазһабтар тарихшысы аш-Шахристанидің анықтамасы бойынша, «Имамиттер – Алидің имамдығын нақты тағайындау оның бойындағы бар қандай да бір қасиетке ишара жасау арқылы емес, оның өзін жеке көрсету арқылы анық нұсқау деп қабылдайды». Яғни имамдық Пайғамбардың өз аузынан айтылу арқылы немесе алдыңғы имамның ауызынан шығу арқылы қолдан қолға беріледі. Он бірінші шииттік имам Хасан әл-Аскаридің өлімінен кейін (873/4 ж.) жаңа имам ретінде оның жасөспірім ұлы Мұхаммед тағайындалды. Бірақ ол тез арада «жоғалып кетті», «ғайып» болып қалды. IX ғасыр соңында байыпты бағыт ұстанған шииттер ұйымдасқан түрде 12 имам туралы ілім төңірегінде бас біріктірді. Осыдан имамиттердің басқа

атауы – иснаашариттер деген атауы шыққан. Иснаашариттер – 12 имам жолын жақтаушылар. Имамниттердің имамдар «баспалдағы» келесі адамдардан тұрады:

1. Али ибн Әбу Талиб (Куфада 661 ж. өлтірілген);
2. Хасан ибн Али (Мәдинада 669ж. өлген);
3. Хусейн ибн Али (Кербалада 680 ж. өлтірілген);
4. Али Зәйн әл-Абидин (713 әлде 714 ж. өлген);
5. Мұхаммед әл-Бақыр (Меккеде 732 ж. өлген);
6. Джафар ас-Садық (Мединеде 765 ж. өлген);
7. Муса әл-Казым (Бағдатта түрмеде 799ж. өлген);
8. Али әр-Риза (Тусада 818 ж. қайтыс болған әлде у беріп өлтірілген);
9. Мұхаммед әт-Тақи (Бағдатта 835 ж. өлген);
10. Али ән-Нақи (Самаррада 868 ж. өлген әлде өлтірілген);
11. Хасан әл-Аскарин (873/4 ж. самаррада өлді);
12. Мұхаммед әл-Махди (873/4 ж. жоғалып кетті).

Мойындалатын имамдар әулетінен шыққан адамдар таусылған соң Мұхаммед әл-Махди «жасырын» имам болып жарияланды, сөйтіп «кіші жасырыну» деп аталатын кезең басталды. «Жасырын» имам туралы идея VII ғ. соңында пайда болған еді. Ол идея имамниттерде өте өзекті болып шықты әрі бүге-шігесіне дейін тәптіштеліп даярланды. Имамның жасырын тіршілік етуі - имамның қауымнан құдайдың қалауымен алып кетілуі деп түсіндіріледі. Имамның көзге көрінбес ғайып болмысы деп ұғылады. Имам өз қауымының тағдырын сырттай жіті бақылап отырады, бірақ көрер көзге көрінбей жетекшілік етеді деп айтылады. «Кіші жасырынудың» 69 жылға созылған (941 ж. дейін) уақытында «жасырын» имам мен оның жамағаты «елшілер (сафирлер)» арқылы байланыс ұстаған. Төртінші сафир өлер алдында өзінен кейін келетін ізбасарды қалдырмаған көрінеді. Сондықтан да «үлкен жасыру» басталып кетті. Ол имамниттердің түсінігі бойынша, әлі күнге дейін жалғасып келе жатса керек. Шииттік қауымды басқару ісін рухани абыройлы азаматтар жүзеге асырады. «Жасырын имамға» деген сенім - имамниттік сарындағы шииттердің негізгі догматикалық ұстанымдарының негізгілерінің бірі. Ол ұстаным имамның күндердің күнінде міндетті түрде қайтып оралатындығына деген сеніммен, яғни махдиға (мессияға) деген сеніммен қатар жүреді. Махди жер бетінде әділеттілік орнатып, Құранның және жалғыз Құдайға табынушылықтың таза мағынасын ашады. Сөйтіп билікті уысына ұстаған қанаушыларды жоқ қылады деп түсіндіріледі.

Қазіргі кезде Имамия мемлекеттік дін түрі ретінде Иранда қабылданған, Ирактың тұрғындарының жартысына дейінгі саны - шииттер-имамниттер, олардың қауымдастықтары Ливанда, Кувейтта, Бахрейнде, Сауд Аравиясында, Иорданияда, Ауғанстанда және де басқа Ислам тараған елдерде бар. Сунниттік дінбасылар имамниттерді олардың догматикалық ұстанымдарының байыптылығына сай, өздеріне жақын тартады. Олардың екі арасындағы келіспеушілік имамдықтың мәнін түсінуге келгенде басталады. Бұқаралық қарапайым сана деңгейінде олардың бір бірлерін жақтырмауы тарихи контекстіге және саяси мәселелерге көп байланысты.

Шииттік исламдағы шеткері бағытты ғұлат (шектен шыққан көзқарастарды ұстанушылар) деген атау алған көптеген секталар мен тарамдалған тармақтар танытады. Олардың «шектен шығып кетулерін» Алиді және оның ұрпақтарын құдайдай көруден байқауға болады. Исламдағы мазһабтар тарихына қатысты еңбектердің бірінде олар туралы былай деп жазылған: «Олар өздерінің имамдарына келгенде жүгенсіздік танытқаны соншалық оларды табиғи қасиеттердің шегінен шығарып, олар туралы құдайи ұғымдар шеңберінде ойланады. Олар біресе - имамдардың қайсыбірін Құдаймен салыстырады, біресе – адамдардың өздерін Құдаймен салыстырады, сөйтіп екі жағынан да асыра сілтеушілік танытады – (адамды) асыра мақтайды және (Құдайды) жеткізбей тастайды».

Шеткі шииттердің жалпы алғанда барлығына ортақ сенім негіздері бар. Олар:

- Алланың қасиеттерін имамдарына және адамдарға ұқсатады. Құдайды материалдық тұрғыдан елестетеді. Алиді Тәңір деулері осыны көрсетеді.

- Шектен шыққан шииттер көбінесе құдайдың имамдардың және адамдардың денесіне еніп, бірігетініне сенеді. Имамдардағы рухтың Тәңір екендігін қабылдай отырып, Тәңір деп біледі.

- Өлген адамның рухының жағдайға байланысты келесі бір адамның немесе хайуанның денесіне өтетініне сенеді.

- Шеткі шииттердің барлығы Ислам дінінің тиым салған нәрселерін өздеріне рұқсат деп біледі.

Бұлардың «шектен шыққан шииттер» немесе «шеткі шииттер» деп аталуының басты себебі, барлығы өздерін Алидің және Мұхаммед Пайғамбардың әулетінен келетіндіктерін алға тарта отырып, Алиді және шыққан тектерін сенімдерінің негізіне айналдырулары жатады.

Мұсылманшылықтың тарихына өшпес із қалдырған шииттердің шеткі бағыттарынан бірі – исмаилиттер болды. Исмаилиттер алтыншы имам болып есептелетін Жафер ас-Садықтың ұлы Исмаилды және одан кейінгі оның ұлы болып табылатын Мұхаммедті имам деп есептейтіндерге айтылады. Исмаилиттерден Убайдуллах Махдидің (өлімі 934) 909 жылы Мысырда құрған Фатимиттер мемлекеті 1171 жылға дейін билік құрды. Фатимиттер халифасы Мунхасырдың өлімінен кейін исмаилиттердің бір бөлігі оның үлкен ұлы Низар, келесі бір бөлігі кіші ұлы Мусталидің артынан ерді. Осылайша исмаилиттер, низарилер және мусталилер болып екіге бөлінді.

Мусталилер өздеріне Йемен жақтан жақтастар тауып, осы арадан Үндістан тараптарына өтіп, таралып кетеді. Үндістанда бұларды көбіне «бохралар» деп атады. Қазіргі кезде Бомбей, Хайдарабад, Барода секілді қалаларда тыныш, жайбарақат өмір кешуде. Яғни бұлар бүлікшіл емес. Өздерінің жамағаттары, мешіттері бар. Бөтендермен некеге тұрмайды. Тәңір, Мұхаммед Пайғамбар және Құран туралы көзқарастары сунниттерге жақын келетін бохралардың басты ерекшеліктері мынау:

- Виляят (Имамдық): Алидің имам екенін мойындау сенім негіздерінен болып табылады.

- Исламдағы бес уақыт намазды қосып үш рет оқиды. Құлшылықтан кейін имамдарды еске алады. Құлшылық орындарын «жамағатхана» деп атайды.

- Зекет беру міндетті парыз болып есептеледі. Зекет арнайы адамдар тарапынан немесе көсемдері тарапынан жиналады. Жиналған зекет көсемге беріледі. Ол жамағаттың қажеттіліктеріне жұмсайды.

- Рамазан айында ораза ұстайды.

- Қажылық Меккеде орындалады. Сонымен қоса Кербела секілді жерлердегі имамдардың мазарларына зиярат етіледі.

- Имам және көсемдердің талабын орындау үшін жанымен, мал-мүлкімен жихад ету парыз (міндетті).

Негізінен бохралар суннитерге жақын бір ұстанымда. Бұлардың көсемдерін «даи» деп атайды. Бас даи әлі күнге Үндістанның Гуджерат аймағындағы Сурат деген жерде отырады. Орталықтары осы жер.

Ал низарилер Сирия және Ирак жолдарымен Иранға өтті. Негізінде имаamia шииттігіндегі Хасан Саббах исмаилиттердің ілімін қабылдап Аламут Қорғанында бір мемлекет құрды. Бұл мемлекет 1256 жылы Құлағу тарапынан талқандалғанға дейін өмір сүрді. Кейіннен бұлардың бір бөлігі Үндістан тарапына өтіп кетеді. Басшыларына Аға Хандар деп айтылатын низарилердің негізгі ерекшеліктері мыналар:

- Аллаға, Пайғамбары Мұхаммедке, Құранға және өлгеннен кейін тірілетіндіктеріне сенетін низарилердің ең басты сенім негізі «Имамдық» болып табылады. Бір исмаилиттің өз заманының имамын білуі, тануы және бұйрықтарына бас июі міндет. Имамға бас ию, Аллаға бас июмен тең. Сенім негіздері «әрбір көрінген ашық нәрсенің бір көмескі жағы бар және ең маңыздысы осы көмескінің түбінде жатқанды түсіну» дегеннен тұрады. Осы түсінік негізінде олар ғибадатты, яғни намазды бір «дұға» деп түсіндіреді. Күніне үш уақыт намаз оқиды. Намаздарында бүкіл мұсылмандар секілді Қағбаға емес, имамдары отырған жаққа қарайды. Кербела топырағынан жасалған «мөр»деп аталатын керамикаға сәжде етеді. Рамазан және Құрбан айт мейрамдарында басқа мұсылмандармен бірге намазға тұрады. Ирандағы низарилер болса еш намаз оқымайды.

- Жылына бір рет, онда да Рамазанның 21-күні ораза ұстайды.

- Қажылық имамдарын зиярат етуден тұрады.

- Зекет имамға беріледі. Имам, яғни Аға Хан бұл қаржыны өз қалауы бойынша жұмсайды.

- Жихад адамның өз нәпсісімен күрестен тұрады.

Әр түрлі елдерде өз ілімдерін насихаттаумен айналысып жүрген низарилер шииттіктегі «такыйа» әдісін қолданып өздерін басқа мұсылмандар арасында байқатпай жүре береді.

Шииттік исламды Қазақстанда әзірбайжан ұлтының өкілдері ұстанады және Алматы қаласында бір шииттік мешіт қызмет етеді. Дегенмен исламдағы бұл бағыттың Қазақстандағы даму қарқыны жоғары емес.

ТЕСТ СҰРАҚТАРЫ

1. Фетишизм-бұл:

- A) табиғат құбылыстарының адам санасына әсер етуі
- B) адамның дұға оқу арқылы басқа объектілерге әсер етуі
- C) заттарда құпия, сиқырлы күштердің барлығына сену
- D) бір жерде мекен ететін адамдар мен жануарлардың туыстық қарым қатынасына сенім
- E) өсімдіктер мен жануарлардың жанының барлығына және оның ауысуына сену

2. Тотемизм- бұл:

- A) ежелгі адамдардың өз тайпасымен және де өсімдік, жануарлармен туыстық қарым қатынасына сенім
- B) денеге тәуелді емес жан мен рухтың өмір сүру мүмкіндігіне сенім
- C) табиғаттың әр түрлі объектеріне арнап құрбандық шалу
- D) дұға оқу арқылы жануарларды өз еркіне бағындыру
- E) табиғатта пайда болған немесе адам қолымен жасалған құпия сиқырлы заттар күшіне деген сенім

3. Анимизм- бұл:

- A) денеге тәуелді емес жан мен рухтың өмір сүру мүмкіндігіне сенім
- B) табиғаттың әр түрлі объектеріне арнап құрбандық шалу
- C) аруақтардың бар екендігіне және олардың өмір сүруі мен өлуіне сену
- D) рухтар әлеуметтік қатынастарды реттестіруші болып саналды деген ежелгі наным
- E) өлген ата бабаларының рухтары жұмақта мәңгі қалады деген ежелгі наным

4. Жерді, аспанды, суды, отты ғажайып күш иесі деп танып, оларға арнап діни ғибадат жасау

- A) тәңіршілдік
- B) табиғат культі
- C) шамандық
- D) тотемизм
- E) анимизм

5. Ата – бабалар культі- бұл:

- A) әлемдегі барлық жоғары күштер ата баба рухтарына тиісті және бұл адам тағдырына тікелей әсер етеді дегенге сенім
- B) өлген ата бабаларының рухтары әрқашан олардың ұрпақтарының жанында және оларға әрқашан көмекетеседі деген ежелгі діни наным
- C) өлген ата- бабаларының рухтары арқылы дұшпандарына қарсы тұру
- D) өлген ата- бабаларының рухтарымен басқа адамдарды манипуляциялау
- E) табиғат күшіне рухтар арқылы әсер етуге сенім

6. Қоршаған ортадағы объектілерге (материальдық затқа немесе құбылысқа) ғажайып күш арқылы әсер ету мақсатындағы адам әрекеті және соған сенім

- A) камлания
- B) магия
- C) медитация
- D) мантика
- E) фетишизм

7. Мантика - бұл:

- A) адамның ойын оқи білу және болашағын айту өнері
- B) өткенді және болашақты көзге елестету өнері
- C) адам қолымен жасалған құпия сиқырлы заттар күшіне деген сенім
- D) әр түрлі дұға оқу арқылы қоршаған ортаға әсер ету
- E) Құдайлардың ойын білу және болжау өнері

8. Құдайға айналған ата-баба рухтары және рим мифологиясындағы о дүниелік құдайлар:

- A) Махилер
- B) Маналар
- C) Маруттер
- D) Менадалар
- E) Мартйа және Мартйанаг

9. Кейбір тұмар, айқыш (крест) т.б. діни символдардың жоғары күштеріне сену мотивтарын тудырған діни сенім:

- A) тотемизм
- B) анимизм
- C) мантика
- D) фетишизм
- E) магия

10. Шамандық қасиетті қандай адам иелене алады?

- A) тұқымында шаман болған, рух қонған адам
- B) ұзақ тәжірибеден өткен адам
- C) табиғат сырын жақсы білетін адам
- D) құдайдың мейірімі түскен адам
- E) сиқырлық қасиеті бар адам

11. Ежелгі түркілердің Жаратушы Тәңірмен қатар жүрген табыну объектісі

- A) ел басшысы
- B) ата бабалар аруағы

- C) кейелі жануарлардың бейнесі
- D) сол аймақтағы өсімдіктер
- E) жер-су құдайы

12. Жұт жылдары, қар мен жаңбыр аз жауып, жер мен шөптің ырысы кетіп, мал жұтағанда ежелгі түркілердің жасайтын рәсімнің ерекше түрі:

- A) бірігіп дұға оқу
- B) тасаттық беру
- C) садақа беру
- D) аңға шығу
- E) су шашу

13. Ежелгі мысырлық қоғамда абыздық қандай рөл атқарды?

- A) абыздық қоғамда өте жоғары орында, ол адамдардан құпия және үлкен күштерге ие, жоғары деңгейде мемлекет саясатына әсерін тигізеді
- B) абыздық рөлі жойылған, дінде де саясатта да абыздың ықпалы жоқ
- C) абыздық ғылым жолында өте үлкен рөл атқарады, олар білімді сақтаушы және таратушы болып табылады.
- D) абыздық данышпандық, адалдық, мейірімділік, жақсы тәртіп көрсетуші
- E) абыздық адамдарды емдеуші және олардың қиын өмірлерін жеңілдетуші функциясын атқарады

14. Ежелгі Месопотания діні қандай әлеуметтік функцияларды орындады?

- A) қала- мемлекетінде дін идеология рөлін атқарады
- B) дін үлкен территорияларды байланыстыратын, орталықтандырылған мемлекеттер идеологияларының функциясын орындады
- C) дін қиындықтағы адамдардың және олардың қиын өмірлерін тыныштандыру функциясын атқарды
- D) әлеуметтік, бірінші кезекте қандық-туысқандық қатынастар функциясын басқарады
- E) дін үлкен территорияларды байланыстыратын функциясын орындады

15. Ежелгі Мысырда аспанмен немесе аспан құбылыстарымен байланысты құдай

- A) Индра
- B) Тань
- C) Ра
- D) Тенгри
- E) Амаатерасу

16. Ежелгі Мысырда Гор құдайы қандай қызмет атқарады?

- A) Құдай – сұңқар аспан мен күнмен байланысты, патшалық биліктің қорғаушысы
- B) су, жел құдайы, жұбайлардың сенімдігінің символы
- C) ай құдайы, ғылымдардың қорғаушысы, жазуды ойлап табушы
- D) аспан, махаббат, және би құдайы, жұлдыздардың ғашығы
- E) Құдайларды, адамдарды және суды жасаушы

17. Тәңірлік діннің өзіне тән ерекшелігі:

- A) бұл діннің құдайларының барлығы жануарларға айнала білген
- B) ол өзіне дейінгі діни наным-сенімдерді теріске шығармайды, қайта оларды бір жүйеге келтіріп синтездеуші рөл атқарады
- C) кентаврлар және тағы сондай жанаурлар өмір сүргеніне сенген, яғни олар өздерінде адамдар мен жануарлардың кейбір белгілерін сақтаған
- D) барлық өсімдіктерді киелі етіп, және оларды рухтары бойынша топтарға бөлген
- E) барлық табиғаттың тірі объекттерін ойлау қабілеті бар етіп және адамдарды соларға табынуға мәжбүрлеген

18. «Шамандық дегеніміз әлемді, дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау», деген ойды айтқан ғалымдар:

- A) Дж. Фрезер мен З. Фрейд
- B) М. Орынбеков пен Қ. Шүлембаев
- C) С. А. Токарев пен А. Францев
- D) М. Илиаде мен М. Муллер
- E) Д.Банзаров пен Ш. Уәлиханов

19. Ежелгі Грек елінде адамдардың тағдырында құдайлар қандай рөл атқарады?

- A) құдайлар адамның өмірін барлық жағдайда анықтайды
- B) құдайлар адам өмірін негізгі этаптар бойынша қадағалайды.
- C) құдайлар адамдар өміріне өз әсерін тигізе алады, бірақ олар өздері де тағдырға тәуелді
- D) құдайлар адам өмірін белгілі бір жағдайға байланысты басқарады
- E) құдайлар адамдардың тек жақсы қасиеттерін басқарады

20. Политеизмнің бір түрі – генотеизм қандай мазмұнға ие?

- A) адамдардың көп құдайлардың бар екенін мойындай отырып, өзінің тікелей қамқоршысы ретінде көп құдайдың ішінен тек біреуіне табынуы
- B) адамдардың құдайларды жоғары күштерге ие объект ретінде қабылдап және оларды тек әлемнің керегі үшін қолдану
- C) көп құдайлардың өнерге толы қасиеттері әлемді жасаушы бір құдайдың күдіретіне жетпейді

D ол өзіне дейінгі діни наным-сенімдерді теріске шығармайды, қайта оларды бір жүйеге келтіріп синтездеуші рөл атқарады

E) құдайлар адамдарға ұқсаған, көмек керек болғанда олар Бас құдайдан көмек сұрайды

21. Индуизмнің қай кітабында адамдардың қасиеттеріне оқитын гимндері жазылған?

- A) Уанишад
- B) Араньяки
- C) Трипитака
- D) Ригведа
- E) Авеста

22. Адамдардың магиялық ілімді игеруі жайында индуизмнің қай кітабында айтылған?

- A) Атхарваведа
- B) Самаведа
- C) Ригведа
- D) Яджурведа
- E) Ани Трентх

23. Индуизм дінінде адамдар өздерін азықтандырушы ретінде қай жануарды құметтейді

- A) ешкіні
- B) қойды
- C) сиырды
- D) маймылды
- E) түйені

24. Индуизмде адамдар жоғарғы рухани мәнге жету үшін қанша сатыдан өтеді?

- A) жиырма екі
- B) жиырма төрт
- C) жеті
- D) он алты
- E) төғыз

25. Индуизм бойынша адам жанының бір денеден екінші денеге қонуы

- A) мессея
- B) сансара
- C) карма
- D) дхарма
- E) амура

26. Индуизм бойынша дхарма дегеніміз

- A) дәстүр
- B) жол
- C) ақиқат
- D) тыныштық
- E) ереже

27. Индуизм бойынша адам өмірінің мәні

- A) табиғатты терең түсіну
- B) Атманмен бірігу
- C) сансараны түсіну
- D) йогамен айналысу
- E) рахаттану

28. Үндіс үшін мокша түсінігі нені білдіреді

- A) жол
- B) рухани жетілужолы
- C) қайта туылу циклі
- D) ерекше тәжірибелер
- E) құтылу

29. Конфуций философиясы бойынша, адам бойында «бес тұрақтылық» қасиеттері толық болмағанда және теріс қасиеттері басым адамды қалай атайды

- A) сенімді адам (Синь)
- B) мейірімді адам (цзюнь цзы)
- C) әлсіз адам (Сяо жэнь)
- D) батыл адам (Юн)
- E) адал адам (Чжэн)

30. Конфуций ұғымы бойынша адамдардың қасиеттерінің көрінісі мен қызметіне қарай неше топқа білінеді:

- A) төрт
- B) үш
- C) екі
- D) алты
- E) бес

31. Конфуций философиясы бойынша, барлық «бес тұрақтылықты» яғни бес жағымды қасиеттердің иегері:

- A) мейірімді адам (цзюнь цзы)
- B) әлсіз адам (Сяо жэнь)
- C) сенімді адам (Синь)
- D) батыл адам (Юн)

Е) адал адам (Чжэн)

32. Конфуций бойынша адамдық құндылықтарға жатпайтын не

- А) гуманизм
- В) рәсімділік
- С) еңбекқорлық
- Д) үлкенді сыйлау
- Е) сұлулық

33. Конфуций іліміндегі орталық ұғым:

- А) қасірет
- В) бақыт
- С) дәстүр
- Д) ләззат
- Е) пайда

34. Конфуций бойынша гуманизм дегеніміз

- А) адамсүйгіштік
- В) білімділік
- С) мәдениеттілік
- Д) қарапайымдылық
- Е) әдептілік

35. Конфуций бойынша ең құнды -

- А) жер
- В) аспан
- С) адам
- Д) билік
- Е) қоғам

36. Кун-Фу-цзы «тағдыр» ұғымын қандай ұғыммен байланыстырады

- А) дәмен
- В) адаммен
- С) жермен
- Д) аспанмен
- Е) даомен+

37. Конфуцишылдықта ғибадат бұл:

- А) тұлғаның , қоғамның , мемлекеттің космостық қоғам иерархиясына жазылуына мүмкіндік беретін құрал
- В) адамның Құдаймен бірігуі
- С) адам өміріндегі негізгі ереже
- Д) әлеуметтік тәртіптің негізі
- Е) бүкіл әлеуміттік тәртіптің негізі

38. Конфуцилікте идеалды тұлғаға айналу үшін адамда қандай қасиеттер болуы керек ?

- A) даналық, әділдік, мырзалық, шыдамдылық, дұрыс тәртіп
- B) гуманизм, мейірімділік, адалдық, данышпандық, әділдік
- C) гуманизм, әділдік, данышпандық, адалдық, инабаттылық
- D) даналық, әділдік, мырзалық, данышпандық, әділдік
- E) данышпандық, адалдық, гумандық, мейірімділік, жақсы тәртіп

39. Конфуции бойынша «адамгершіліктің алтын ережесі»

- A) ізіңе тілемегенді басқаға жасама
- B) алтын орта ережесі
- C) ғарыштық болмыстың алғашқы принципі
- D) өмір азап
- E) адам адамға дос

40. Даосизм ілімі бойынша адам

- A) Дао
- B) Құдай бейнесі
- C) макрокосмос
- D) Құдайдың жердегі ікілі
- E) микрокосм

41. Дао іліміне сәйкес адам бақытты болу үшін

- A) медитациямен айналысу керек
- B) танып және әрекетсіз болуы керек
- C) Дао жолына түсуі керек
- D) ізін - ізі тану керек
- E) Құдаймен бірігуі керек

42. Даосизм ілімі бойынша адамға қандай талап қойылады?

- A) Дао жолына түсіп және оны танып, бірігуі керек+
- B) ақиқатты тану
- C) өз жанының әлемдік тәртіпте болуына ұмтылуы керек
- D) медитациямен айналысу міндет
- E) күні бойы мантра оқуы керек

43. Даосизмдегі мәңгілік өмірге қол жеткізуге бағытталған ілім

- A) аспандық, бұ дүниелік алхимия
- B) ішкі алхимия+
- C) күндік, жұлдыздық алхимия
- D) тұрғылықты, сыртқы алхимия
- E) өмірлік, қарапайым алхимия

44. Даосизмдегі адамның мәңгілік жасауын мақсат еткен ішкі алхимияның мәні

- A) білім және адам тәжірибесі
- B) сенім және өлімнен кейінгі өмір
- C) адамның ата-бабаға айналуы
- D) адамның биологиялық – физиологиялық параметрлерін өзгертуге бағытталған әр түрлі психотехниканы қолданатын өзіндік ерекше психологиялық тренинг
- E) зертханалық жағдайда өлтірмейтін сусын ойлап табу

45. Синтоизмде адам өлімнен кейін қандай күйде болады ?

- A) о дүниелөк өмірде болады
- B) адам жансыз тұлғаға айналады
- C) адам өлгенде оның жаны біраз уақыт «тағат таппайды» , одан кейін тынышталады, 33 жылдан кейін өлген адам камиға айналады
- D) тозаққа не жұмаққа түседі
- E) жаны қайта туады

46. Синтоизмде ками саны үздіксіз немен толықтырылып отырады?

- A) періштелермен
- B) өлген адамдармен
- C) ата-бабалармен
- D) құдайлармен
- E) рухтармен

47. Синтоизмде адамдар камиға қандай қатынаста болады?

- A) өз ата-бабалары сияқты
- B) құдай сияқты
- C) аспан денелері сияқты
- D) аралдың қожайындары сияқты
- E) өз балалары сияқты

48. «Исэ синто» концепциясының басты мақсаты

- A) ата-бабаларды құрметтеуді күшейту
- B) Құдайды дәріптеу
- C) аспан денелеріне табыну
- D) император культін нығайту.
- E) ками культін дамыту

49. Тэнноизмді жаңғырту саясатының басты бағыты

- A) көп құдайылыққа тыйым салу
- B) «кокутай» ұлттық ерекшелікті күшейту
- C) – синтоизмді мемлекеттік дінге айналдыру

- D) ками культін құрметтеуді жалғастыру
- E) жапон тарихының мифтері тарту

50. Рабби Моисей бен Маймон (1135-1204) ілімі бойынша иудаизмнің негізгі қағидаттары неше ережеден тұрады

- A) 33 ережелерден
- B) 13 ережелерден
- C) 15 ережелерден
- D) 23 ережелерден
- E) 21 ережелерден

51. Сенім қағидаттары «Йигдаль» (иврит - «ұлылық») әнұранын иудаизмде ұстанушылар қайда орындайды?

- A) қала алаңында
- B) әр отбасында
- C) синагогада
- D) мемлекеттік жиындарда
- E) сапарға шыққанда

52. Буддизмде жанның толықтай дамыған күйге жетуі

- A) мокша
- B) сансара
- C) нирвана
- D) дхарма
- E) карма

53. Будда ілімі бойынша адам қандай элементтердің жиынтығы

- A) дхармалардың
- B) атаомдардың
- C) апейрондардың
- D) атманның
- E) дживаның

54. Будда философиясы бойынша адамның азаптан құтылуының неше жолы бар?

- A) екі
- B) төрт
- C) алты
- D) сегіз
- E) он

55. Буддизм ілімі бойынша адамның бұл дүниелік өз іс-әрекеттері үшін алатын алғысы немесе қарғысы:

- A) карма

- B) сансара
- C) нирвана
- D) мокша
- E) атман

56. Будда адамдарға қанша ақиқат ашты?

- A) бес
- B) жеті
- C) сегіз
- D) төрт
- E) алты

57. Буддизм бойынша адам

- A) танушы
- B) азаптанушы
- C) ойнаушы
- D) шығармашыл
- E) батыр

58. Бодхисатваның Будда дәрежесіне жеткендегі күйі

- A) тұлғалық қасиеттерін жоғалтады
- B) азаптан толық құтылу
- C) абсолютке жету
- D) мәңгілік ләззаталу
- E) ең жоғарғы мейірімділікке жету

59. Буддизм бойынша адам азаптарының себебі

- A) алдыңғы өмірдегі күнәлардың көп болуында
- B) қоғамдық қатнастардағы келіспеушіліктер
- C) Құдайдың қарғысы
- D) нәпсіні тыйа алмау
- E) Құдайдың бар екендігіне күмән келтіру

60. Буддизм бойынша бақытқа жету бұл:

- A) сүйген адамың үшін өзіңді құрбан ету
- B) туылмау
- C) Құдайға құлшылық ету
- D) аскет болу
- E) халыққа қызмет ету

61. Буддистердің ойынша дхарма бұл -

- A) әрбір тірі ағзаның (индивидуалды) жеке сана-сезімі
- B) әрбір адамның жеке сана-сезімі
- C) әрбір тірі ағзаға тән өмір сүруге деген құштарлық

- D) адам өмір сүру барысында жасайтын күналары мен іс-әрекеттері
- E) әрбіртірі ағзадағы әлемдік жанның бөлшегі

62. Будданың титулдарының бірін көрсетіңіз

- A) жетілген (мінсіз)
- B) адибудда
- C) жаратушы
- D) арнаулы
- E) абыз

63. Буддистің рухани өсуінің негізгі жолдары

- A) сегіздік, орташа игілік жолы
- B) төрт игі ақиқат
- C) Панча -Чила
- D) Дао жолы
- E) тарикат

64. Буддистер бойынша ең бірінші пайда болған

- A) сағым әлемі- құдайлар әлемі
- B) абсолютті сана әлемі
- C) шынайы әлем – құдайлар мен адамдар әлемі
- D) әрбірадамныңізіндік сана-сезімі
- E) әрбіртірі ағзаның өзіндік сана –сезімі

65. Буддистердің пікірі бойынша дхарманың үздіксіз қозғаласының себебі

- A) әрбіртірі ағзаға тән , өмір сүру құштарлығында
- B) адамның өмірлік қиындықтарды жеңу үшін жұмсайтын ерік-жігері
- C) адам өмір сүру барысында жұмсайтын күнәләрі мен іс-әрекеттері
- D) жанұя құруға деген талпыныс
- E) әрекетсіздік

66. Буддистердің рухани бірлестігі

- A) сангха
- B) самадхи
- C) самхит
- D) санньяси
- E) сангити

67. Неге буддизмдегі адам барлық ағзалар иерархиясындағы ерекше орынға ие?

- A) адам медитация жасап, тәртіп сақтай алады
- B) адам сансара бұғауын бұзып, нирванаға жете алады
- C) будданың өзі бұл иерархиядағы адам орнын анықтаған

- D) адам мен әлем - аналогтар
- E) тек адам ғана таза ақыл иесі

68. Буддизм бойынша адам өлгеннен кейін жаны қайда барады?

- A) сансарға
- B) тозаққа
- C) нирванаға
- D) жұмаққа
- E) мокшаға

69. Буддистердің көзқарасы бойынша адам өлімі дегеніміз не?

- A) өлім деген жоқ
- B) адамның жоғалуы
- C) жан мен тәннің басқа кеңістікте болуы
- D) абсолютке жету жолындағы қажетті саты
- E) жанның басқа тәнге ауысуы

70. Махаяна жолын ұстанушылардың этикалық идеалы

- A) бодхисаттва
- B) адвайта
- C) вимала
- D) архат
- E) аватар

71. Табиғи қажеттіліктерді басу, өмір ләзаттарынан бас тарту

- A) медитация
- B) йога
- C) целибат
- D) аскетизм
- E) анафема

72. Сидхарта Гаутаманың дүниеден безуінің себебі неде?

- A) ол өлім мен кәріліктің , аурудың себептерін білгісі келді
- B) ең қиын аскеттік практиканы еңгергісі келді
- C) ол дәулетті өмірден шаршады
- D) ең жоғарғы Абсолютті танығысы келді
- E) жетілген адам,әрі рухани ұстаз болу

73. Махаяна жолын ұтанушылар бойынша нирванаға тек:

- A) Будда жолымен жүруші монахтар ғана жетеді
- B) Буддаға сенуші және жақсылық жасушы адамдар ғана жетеді
- C) Буддаға сенбейтін, бірақ соның ілімін ұстанушы адамдар жетеді
- D) үнемі еңбектеніп, табысының жартысын монахтарға бергендер жетеді
- E) құдайлар, жұмақ пен тозақ туралы ойларды жетілдірушілер жетеді

74. Махаяналықтардың этикалық идеялы

- A) вимала
- B) адвайта
- C) бодхисаттва
- D) архаваттва
- E) аватар

75. Буддизмнің Шығыс елдерге тарауынан, XVғ. Тибетте пайда болған мемлекеттік дін

- A) даосизм
- B) дзен - буддизм
- C) чан - буддизм
- D) ламаизм
- E) митраизм

76. Буддизмдегі негізгі кітап қалай аталады?

- A) Рамайна
- B) Авеста
- C) Типитака
- D) Артхашастра
- E) Махабхарата

77. Буддизм философиясының басты мәселесі не туралы ?

- A) рухани ояну
- B) нирвана жайлы
- C) әлем туралы
- D) о дүние туралы
- E) құтқарылу жайлы

78. Брахманизмнің қандай маңызды қағидасы буддизмге енді?

- A) карма жайлы ілім
- B) нирванаға жету жолы
- C) жанның азапталуы жайлы ілім
- D) медитация
- E) төрт ақиқат жайлы ілім

79. Буддизмнің канондық әдебиеті – Трипитака қалай аударылады?

- A) үш маржан
- B) үш құндылық
- C) үш себет
- D) үш храм
- E) үш сенім

80. Монахтыққа буддизм қалай қарайды?

- A) мүлде мойындамайды
- B) тек еркектерге рұқсат
- C) тек әйелдерге рұқсат
- D) еркектерге және әйелдерге де рұқсат
- E) тек өмірлік монахтықты мойындайды

81. Аталған мемлекеттердің қайсысында буддизм мемлекеттік дін болып табылмайды?

- A) Шри-Ланка
- B) Бирма
- C) Тайланд
- D) Ауғанстан
- E) Лаос

82. Аңызға бойынша Будда неше рет қайта туылды?

- A) 1050
- B) 550
- C) 400
- D) 350
- E) 200

83 Будда қандай мемлекетте дүниеге келген?

- A) Кошала
- B) Магадха
- C) Ватся
- D) Аванта
- E) Маурья

84. Упасака болу үшін қандай сөздер айту керек?

- A) мен Буддаға сыйынам
- B) мен нирванаға сенемін
- C) мен сангханың берілген мүшесімін
- D) мен дхармаға сыйынам
- E) мен сансараны мойындаймын

85. Буддизм бойынша адамның басты міндеті:

- A) қоршаған ортаны танып білу
- B) нирвана құпиясын тану
- C) өзін-өзі тану
- D) өлім қорқынышын жеңу
- E) қоршаған әлемнен құтылу

86. Буддизм жайлы алғашқы әдеби деректер қашан пайда болды?

- A) б.з.д. VI ғасыр
- B) б.з.д. IV ғасыр
- C) б.з. IV-VI ғасыр
- D) б.з.д. I ғасыр
- E) б.з. I ғасыр

87. Тибеттік канондық мәтіндер жинақтары

- A) Типитака
- B) Ганджур және Данжур
- C) Дхаммапада
- D) Авеста
- E) Кодзики

88. «Құтқарылудың кең жолы» деген қай ілім?

- A) хинаяна
- B) тантризм
- C) махаяна
- D) виджнянавада
- E) дао

89. Махаяна жолын ұстанушылардың этикалық идеалы

- A) бодхисаттва
- B) адвайта
- C) вимала
- D) архат
- E) аватар

90. Ламаизмнің діни сенімі мен рәсімдері қай ілімнен бастау алады?

- A) бахаизм
- B) индуизм
- C) даосизм
- D) тантризм
- E) вишнуизм

91. Ламаистердің қасиетті кітабына айналған Цзонхаваның еңбегі Ламрим бойынша:

- A) монахтар өміріне некесіздік пен қатал монастырлық тәртіпті кірді
- B) діни өмір әлеуметтік өмірдің негізіне айналды
- C) ең қиын аскеттік практиканы меңгеру жолы көрсетілді
- D) сангханың берілген мүшелеріне әлеуметтік жеңілдіктер жасалды
- E) жанның азапталуы жайлы ілім дамытылды

92. Ламаизмді дамыту үшін Цзонхава өз реформаларында неге басты назар аударды?

- A) жәннәт және тозақтағы әр түрлі құдайлар жайлы мәліметтерді дамытты
- B) классикалық буддизмнің нормаларын қалпына келтіруді қолға алды
- C) қытайлардың көне наным - сенімдеріне өзгеріс кіргізді
- D) діни өмірді әлеуметтік өмірдің негізіне айналдырды
- E) Буддаға бір құдай ретінде табынуды уағыздады

93. Ламаизмдегі «Шамбала» деген ел қайда орналасқан?

- A) Үндістанда
- B) сегіз қабат, жеті әлемнің ар жағында
- C) бұл елдің қайда екенін адамдар білмейді, біле де алмайды
- D) Тибетте
- E) о дүниенің екінші деңгейінде

94. Ламаистердің көзқарасы бойынша нирвана дегеніміз

- A) абсолютке жету жолындағы қажетті саты
- B) адамның жоғалуы
- C) жан мен тәннің басқа кеңістікте болуы
- D) ерекше діндарларға арналған о дүниенің екінші деңгейі
- E) жанның басқа тәнге ауысуы

95. Христиан діні Рим империясында қай жылы мемлекеттік дін деп жарияланды?

- A) 313ж.
- B) 324ж.
- C) 325ж.
- D) 380ж
- E) 1054ж.

96. Христиан діні қай жылы екі ағымға бөлініп шықты?

- A) 320ж
- B) 380ж
- C) 670ж
- D) 1054ж
- E) 1056ж

97. Христиан діни ілімі қандай киелі жазбаларға негізделеді ?

- A) Өсиеттер
- B) Ашылулар
- C) Библия және Киелі ілімдер
- D) Өлілер кітабы
- E) Даналар кітабы

98. Христиан діні Русь жерінде ресми түрде қай жылы қабылданды?

- A) 380ж.
- B) 988ж.
- C) 1054ж.
- D) 1056ж.
- E) 1242ж.

99. Католик шіркеуінің орталығы:

- A) Синагога.
- B) Мешіт.
- C) Ватикан
- D) Константинополь.
- E) Рим.

100. Католик шіркеуіне қарсы шыққан бірінші реформатор:

- A) Ян Гус.
- B) Джон Виклиф.
- C) Томас Мюнцер.
- D) Мартин Лютер
- E) Жан Кальвин.

101. Христиан діні қашан және қайда пайда болды?

- A) біздің д.д. X ғасырда Вавилонда
- B) біздің дәуіріміздің I-ші ғасырында, Палестинада
- C) біздің д.д. IV ғасырда Ежелгі Мысырда
- D) біздің д.д. V ғасырда Ежелгі Үндістанда
- E) біздің дәуіріміздің VI I-ші ғасырында Александрияда

102. Тарихи мектеп өкілдері Иусус Христосты кім деп санайды?

- A) пайғамбар
- B) Құдай
- C) жаңа діннің негізін қалаған тарихи тұлға
- D) құтқарушы мессия
- E) азаптан құтқарушы

103. Қай соборда Құдайдың үштік бірлігі жайлы жарияланды?

- A) 295 ж. Костантинополь соборында
- B) 324 ж. Рим соборында
- C) 325 ж. Никей соборында
- D) 425 ж. София соборында
- E) 524 ж. Александрия соборында

104. Алғашқы төрт аптокефальды шіркеуге қайсысы жатпайды?

- A) Костантинопольдық

- В) Александриялық
- С) Антиохиялық
- Д) Иерусалимдік
- Е) Арияндық

105. Католицизм принциптерін идеологиялық негіздеуде кімнің еңбегі зор болды?

- А) Фома Аквинский
- В) Аврелий Августин
- С) Ж. Бушез
- Д) Иоанн Златоуст
- Е) Григорий Нисский

106. Христиандық реформацияның орталығына айналған қалалар

- А) Рим мен Вавилония
- В) Париж бен Лондон
- С) Цюрих пен Женева
- Д) Гамбург пен Мюнхен
- Е) Прага мен Филодельфия

107. Крест жорығын кім бастады?

- А) Папа Иннокентий VIII
- В) Папа Урбан II
- С) Папа Пий II
- Д) Арыстан жүректі Ричард королі
- Е) Алексей I Комнин император

108. Рим Папасының қателеспейтіндігі туралы догмат қай жылы қабылданды?

- А) 1870 жылы
- В) 1760 жылы
- С) 1540 жылы
- Д) 1256 жылы
- Е) 1865 жылы

109. Апостолдар – бұл

- А) христиандықтың негізін қалаушылар
- В) пұтшылдық емшілер
- С) Рим Папасының көмекшілері
- Д) Исус Христостың шәкірттері
- Е) протестантизмнің негізін қалаушылар

110. Исус Христостың анасы

- А) Анна

- В) Мария
- С) Евдокия
- Д) Клавдия
- Е) Пелогия

111. Кардинал - бұл

- А) православ шіркеуіндегі ең жоғарғы діни дәреже
- В) католицизмдегі Пападан кейінгі ең жоғарғы діни қызмет
- С) протестантизмдегі ең жоғарғы діни дәреже
- Д) буддизмдегі ең жоғарғы діни қызмет
- Е) сикхтардың діни титулы

112. Библия бойынша адам:

- А) Құдайдың құлы
- В) Құдайдың жердегі өкілі
- С) адам Құдай бейнесіне ұқсас жаратушының тәжі
- Д) адам саналы тіршілік иесі
- Е) микрокосм

113. «Христос» сөзінің грек тілінен аударғандағы мәні

- А) өз тағдырын және бүкіл тарихты жасаушы
- В) Құдайдың құлы
- С) әлеуметтік тіршілік иесі
- Д) мессия, құтқарушы
- Е) Құдайдың баласы

114. Бастапқы христианшылдық қалай таратылды?

- А) пұтшылдықты сынау арқылы
- В) ғажайыптар көрсету арқылы
- С) уағыздар айту, аңыз - әңгімелер «игі хабарлар» арқылы
- Д) кітап тарату арқылы
- Е) Рим құдайларын жоққа шығарумен

115. Інжілде адамның тәні қалай қарастырылады?

- А) жағымды бастама, себебі оны Құдайдың өзі жаратқан
- В) адамдағы ең негізі нәрсе
- С) бұл дүниелік бастама
- Д) күнәнің орны
- Е) өзін басқара алмайтын болмыс

116. Ерте кездегі христиандықта жаңадан шоқынған адамды қалай атаған?

- А) клир
- В) мистик

- C) оқушы
- D) діндар
- E) неофит

117. Христиандықта қандай қағидалар бойынша пікір – таластар көпке созылды?

- A) жұмақ пен тозақ, азаптан құтылу және рахатқа бату жайлы
- B) Құдайдың бірлігі туралы
- C) әлеуметтік өмір мен жеке адам өмірі туралы
- D) құдайдың үштік бірлігі, құдайға айналу , және күнәдан арылу мәселесі
- E) Құдайдың баласы және оның қасиеттері туралы

118. Қай кітапта христиандықтың негізгі ақиқаты, сенімі және моралі жайында жазылған?

- A) Катарсис
- B) Гомилетика
- C) Катехизис
- D) Герменевтика
- E) Евангелие

119. IV ғ. 60 ж. бастап христиандықта бір – бірімен келіспейтін көптеген теологиялық бағыттардың пайда болуы не мәселеге байланысты?

- A) Қасиетті Рух статусына
- B) Құдайдың бірлігіне
- C) өмір мен өлім мәселесі
- D) құдайдың үштік бірлігі
- E) күнәдан арылу мәселесі

120. Христиан дініндегі ең ірі жіктелудің нәтижесінде пайда болған бағыттар:

- A) Христостың соңғы күні шіркеуі және ақ ағайындылар
- B) православие мен католицизм
- C) лютерандық пен калвинизм
- D) мармондар мен баптистер
- E) методистер мен адвентистер

121. Христиандық көзқарас бойынша күнә

- A) моральдық азғындау
- B) Құдайдың еркін бұзу
- C) өз еркімен шешім қабылдау
- D) рухтың дыбысын естімеу
- E) материалдық құндылыққа құштарлық

122. Христиан, өзін құтқаруға жеткілікті түрде Құдайды тану үшін не істеуі керек ?

- A) материалдық құндылықтан бас тарту
- B) Құдайдың еркіне берілу
- C) өз еркімен шешім қабылдай білу
- D) қасиетті рухтың дыбысын естуге ұмтылу
- E) шіркеу заңдылықтарымен өмір сүру

123. Библия бойынша құдай

- A) болмыс, барлық жерде мекен етуші
- B) адамзаттың ұмтылу объектісі
- C) метафизикалық зат
- D) ақиқатты болмыс
- E) жоғарғы ақыл ой

124. Христиандықтағы Құдаймен қатынастың бір формасы –

- A) тақуалық
- B) ғылымды меңгеру
- C) денені әсемдеу
- D) құлшылық
- E) азапталу

125. Қай уақытта христиан антропологиясына ғылыми философиялық дәреже берілді?

- A) XIX ғ бірінші ширегі
- B) XX ғ екінші ширегі
- C) XIX ғ. Екінші ширегі
- D) XX ғ бірінші ширегі
- E) XVIIIғ басы

126. Библияда берілген діни - моральдық кодекс

- A) декалог
- B) этос
- C) казуистика
- D) эвтаназия
- E) этика

127. Православтардың айтуы бойынша өлім дегеніміз не?

- A) жанның денеден білініп шығуы
- B) жан туралы түсінік жоқ
- C) дененің зақымдануы
- D) жанның тозаққа түсуі
- E) тәннің азапталуы

128. Праваславия дінінде құдайдың алғашқы жаратқан пендесі

- A) Шива
- B) Нанак
- C) Мұхаммед
- D) Заратуштра
- E) Адам

129. Праваславияда баланы шоқындыру кезінде берілетін есімді неге қарап тандайды?

- A) күнтізбеге
- B) қаасиетті кітапқа
- C) аңыздарға
- D) есім қойылмайды
- E) суретке

130. Праваславия антропологиясының негізгі мәселесі

- A) этикалық ілімі
- B) Құдай - адам ілімі
- C) әлеуметтік жүйе
- D) саяси мәдениет
- E) философиялық ілім

131. Праваславтардың айтуы бойынша өлім дегеніміз

- A) дененің зақымдануы
- B) жан туралы түсінік жоқ
- C) жанның денеден білініп шығуы
- D) ілім жоқ
- E) рахатқа бату

132. Праваславтардың негізгі діни идеясы

- A) күнә идеясы және адамзаттың құтқарылуы
- B) өмір және өлім
- C) карма
- D) адамзаттың азғындауы
- E) жұмақ

133. Праваславияда адамдардың күнәсін өтеуші кім?

- A) Лука
- B) Иисус Христос
- C) Павел
- D) Иоан
- E) Марк

134. Православия діні бойыншада адам өмірінің мақсаты

- A) Құдайды танып, мадақтау, сол арқылы рақатқа бөлену
- B) ұйықтау, тамақ ішу
- C) ата-ананы құрметтеу
- D) күнәсіз өмір сүру
- E) жаман іс әрекеттер жасамау

135. Иконаға кімдер табынады?

- A) православтар
- B) протестанттар
- C) лютерандар
- D) калвенистер
- E) методистер

136. Иконаға табынудың негізін салған кім?

- A) Иоанн Дамаскин
- B) Нестория
- C) Евтихий
- D) Иоанн Богаслов
- E) Федордың патшайым- регентшасы

137. Ислам діні қай жерде, қашан пайда болды?

- A) біздің д.д. X ғасырда Вавилонда
- B) біздің дәуіріміздің I-ші ғасырында, Палестинада
- C) біздің д.д. IV ғасырда Ежелгі Мысырда
- D) біздің д.д. V ғасырда Ежелгі Үндістанда
- E) VI I-ші ғасырда Аравияда

138. Мұхаммед Пайғамбардың іс-әрекеттерінен, айтқандарынан құралған кітап

- A) Құран
- B) Сунна
- C) Ижма
- D) Нахыл
- E) Шариғат

139. Мұхаммед пайғамбардың қайтыс болған жыл:

- A) 630ж.
- B) 634ж
- C) 632ж
- D) 610ж
- E) 612ж

140. Мұсылманның Алланың алдында қанша парызы бар?

- A) 3 парыз
- B) 5 парыз
- C) 7 парыз
- D) 12 парыз
- E) 13 парыз

141. Ислам бойынша құдайдың адамды жаратудағы мақсаты

- A) өзіне құлшылық ету
- B) ұрпақ көбейту
- C) мейрбандық жасау
- D) жаман іс-әрекеттерге қарсы күресу
- E) өзіне жердегі орынбасары ету

142. Ислам философиясындағы адам мәселесінің негізін салушылар

- A) Ибн Араби, Ибн Аббас
- B) Әбу Бәкір, Мұхаммед әт – Турки.
- C) Имануил Кант ,Әл – Ғазали
- D) Әл – Фараби, Әл – Кинди
- E) Ибн Рушт, Леонардо Да – Винчи

143. Ислам бойынша мәдениетсіз адам

- A) өзімшіл адам
- B) көп сөйлейтін
- C) мәдениеттен жұрдай адам болмайды
- D) сауатсыз адам
- E) өркөкірек адам

144. Исламда адамдардың мінез-құлқының қалыптасуы неге байланысты?

- A) қоғамдық мүддеге
- B) таптық мүддеге
- C) адамның мақсатына
- D) сүйіспеншілікке
- E) борышқа

145. Мұсылмандық дәстүр бойынша, Құран тәфсирінің негізін қалаушы кім?

- A) Мұхаммед Әбу – Заһра
- B) Ибн Аббас
- C) Ибн Кәсир
- D) Мұхаммед ибн ат – Тәбери
- E) әл-Ғазали

146. Исламда бес уақыт жалбарыну рәсімі қалай аталады?

- A) мантра
- B) намаз+
- C) тәубе
- D) зікір
- E) медитация

147. Исламдағы аскеттік бағыттың мистигі

- A) ханафит
- B) маздаит
- C) сопы+
- D) хасид
- E) шаафиит

148. Мұсылмандық рухани өсу жолындағы «қасиетті соғыс» қалай аталады?

- A) табу
- B) целибат
- C) ахимса
- D) жихад
- E) анафема

149. Ислам бойынша адам жаны осы дүниеде жасаған істері үшін жауапкершілікті қалай өтейді?

- A) жан өлімнен кейін бірден Құдайға аттанады және Құдай оны жасаған істеріне қарай жұмаққа не тозаққа жібереді
- B) жан өлімнен кейін бірден Құдайға аттанады және Құдай оны күнәлардың ауырлығынан құтылу үшін тазаруға жібереді
- C) жан өлімнен кейін тәні жерленген жерде Ақырет күніне дейін болады, тек содан кейін ғана жұмаққа ену мүмкіндігін алады немесе тозаққа жіберіледі
- D) адам туылған кезде Құдай Ақырет күнінен кейін оның жанының қайда болатынын анықтайды
- E) әлем жаратылмай тұрып-ақ барлық жанды жаратылыстардың тағдырлары жазуын ешкім өзгерте алмайтын Тағдырлар кітабында анықталып қойған

150. Мұхаммедтің өсиеті

- A) «Ақиқат ең жоғарғы жетістік»
- B) «Тірі кезінде өмірдің бағасын біле біл»
- C) «Жақыныңды сүй»
- D) «Зұлымдыққа қайырымдылықпен жауап бер»
- E) «Ар-ұятты адам парызы туралы ойлайды»

151. Исламдағы бес парыздың бірі

- A) мешітке бару

- В) қажылық
- С) адатты мойындау
- Д) мұсылман елдеріне бару
- Е) миссионерлік

152. «Лейлят әл-қадыр» мерекесін мұсылмандар не үшін атап өтеді?

- А) оразаның аяқталуына байланысты
- В) Ибрахим пайғамбар өз ұлы Исмаилды құрбандыққа арнағанда
- С) Жабрейіл періште Құранның түп нұсқасын Мұхаммед пайғамбарға беру үшін жерге алып түскен күн
- Д) Мұхаммед пайғамбардың туған күні
- Е) Мұхаммед пайғамбардың Иерусалимге саяхат жасаған күні

153. Мұсылмандар не үшін «Мавлюд» мерекесінің мәні

- А) Мұхаммедтің немересі Имам Хуссейннің қайтыс болуына байланысты қайғыру
- В) Мұхаммед пайғамбардың туған күні
- С) Мұхаммед пайғамбардың Иерусалимге саяхат жасаған күні
- Д) Ибрахим пайғамбар өз ұлы Исмаилды құрбандыққа арнағанда
- Е) оразаның аяқталуына байланысты

154. Ислам бойынша төменде келтірілген қасиеттердің қайсысы пайғамбарларға тән

- А) білімге ұмтылу
- В) еңбекқорлық
- С) жұмсақ мінез
- Д) күнәсіздік
- Е) шыншылдық

155. Мұсылмандардың діни әдет-ғұрып заңдар жинағы

- А) Нахыл
- В) Құран
- С) Хадис
- Д) Ижма
- Е) Шариғат

156. Не себептен Жұма күні мұсылмандарда қасиетті болып саналады?

- А) соңғы Күн жұмаға келеді
- В) Мұхаммед пен оның күйеу баласы жұмада туылған
- С) Мұхаммед пайғамбар исламды жұмадан бастап уағыздаған
- Д) күнадан арылуға деген сенім
- Е) Мұхаммедтің кешірімдік миссиясына деген сенім

157. Аллах Адам Атаны жаратқанда оған қандай артықшылық берді?

- А) сұлулық

- B) мейірім
- C) сана
- D) еңбекқорлық
- E) батырлық

158. Қажылыққа бару мұсылманға жаңа бедел береді, оған жататындары

- A) басты ораушы ерекше байлау тағуға деген құқық
- B) өз есіміне құрмет тұтатын қосымшаны қосу құқығы
- C) ақ сүйектер сатысына ену құқығы
- D) мұсылмандарға шарифатты игерту құқығы
- E) руластардың азаматтық және діни таластарында үшінші сот болуға деген құқық

159. Ислам бойынша адамзаттың арғы атасы

- A) Иисус Христос
- B) Адам Пайғамбар
- C) Мұса Пайғамбар
- D) Салық Пайғамбар
- E) Жақып Пайғамбар

160. Ислам бойынша адам жанының мәңгілігі қалай түсіндіріледі?

- A) адамда екі жан бар- бұ дүниелік және о дүниелік, бұ дүниелік жан – адам тәнін басқарып , күнәға апарады, ал о дүниелік - адамға рух беріп, Құдайға жетелейді
- B) адамда бір жан бар, оны Құдай берген, ол әділдікке, мейірімділікке ұмтылады, ал адам тәні күнәнің тұрағы, ол зұлымдыққа жетелейді
- C) адамда бір жан бар, оны Құдай берген, ол мейірімді істермен, әділ өмірге жетелейді
- D) адам тәні бір тәннен екінші тәнге ауысады
- E) адам жаны, әлемдік жанның бөлшегі сондықтан ол мәңгілік

161. Мұсылмандардың заңдар жинағы

- A) фикх
- B) фард
- C) фаджр
- D) хутба
- E) хадис

162. Мұсылмандарда таухид нені білдіреді

- A) бір Құдайлықты
- B) Құдай бейнесін
- C) Құдай әрекетін
- D) Құдай махаббатын
- E) Құдай еркін

163. Төмендегі қылмыстардың қайсысы мұсылмандар үшін өлім жазасына тең?

- A) ұрлық
- B) қарғыс, құдайға тіл тигізу
- C) мемлекеттік заңды бұзу
- D) үлкендерді алдау
- E) қылмыскерді жасыру

164. Ислам бойынша адам өлімі бұл

- A) жанның жоғалуы
- B) жанның қайта туылуы
- C) жанның денеден бөлінуі
- D) жанның басқа тәнге көшуі
- E) тәннің жоқ болуы

165. «Фәкір» деп мұсылмандар кімді атайды

- A) Құдайдың елшісі
- B) мұқтаж адам
- C) қу адам
- D) ақылды адам
- E) қатал адам

166. Ислам сенімі бойынша адам неден жаратылған ?

- A) оттан
- B) адамнан
- C) судан
- D) жарықтан
- E) топырақтан

167. Исламда Құдай адамды не үшін жаратты?

- A) Ұлы Аллаға табыну үшін
- B) ұрпақтарды көбейту үшін
- C) жақсылық жасау үшін
- D) өзінің жақсы және жаман әрекеттеріне жауап беру үшін
- E) Құдайдың жердегі өкілі болу үшін

168. Исламда адам өлімінен кейін қайда барады?

- A) толығымен жоғалады
- B) жан жер бетінде саяхаттайды
- C) о дүниелік өмірде болады
- D) жұмақта рахаттанады
- E) қайтадан туады

169. Мұсылмандардың өмірлік тәжірбиесінде ұстанатын, Құран аяттарына сүйене отырып шығарылған заңдары қалай аталады?

- A) Ахд
- B) Шарифат
- C) Мабуд
- D) Джибт
- E) Иллях

170. Діни ғибадатты орындау кезіндегі мұсылмандардың тиым салынған нәрселерден төзімділікпен бас тартуы

- A) Сабыр
- B) Ғыбат
- C) Тәубә
- D) Мүмин
- E) Такфир

171. Ислам бойынша кімді мүмін деп есептеледі?

- A) кешірім сұраушы адам
- B) кәмілетке толған адам
- C) күнәхар адам
- D) шыншыл мұсылман
- E) жол сапарында жүретін адам

172. Мұсылманның өз кемшіліктерімен және нәпсісімен күресі

- A) жихад
- B) муджахад
- C) муджахид
- D) такфір
- E) рүкби

173 Мұсылманның Алла жолындағы күресі

- A) жихад
- B) муджахад
- C) муджахид
- D) тәкфір
- E) рүкби

174. Алла үшін күресте қиналып көз жұмған мұсылман қалай аталады?

- A) Гази
- B) Мустамин
- C) Мухсан
- D) Шәхид
- E) Маула

175. Екіжүзділер , діни сенімге сенбеушілер, мұсылмандылықта қалай аталады?

- A) Мұстаминдер
- B) Мұсафирлер
- C) Шахидтер
- D) Мұнафиқтер
- E) Газилиттер

176. Кімді мұсылмандықта Авлия деп атайды

- A) Әулиені
- B) Құдайды
- C) Пайғамбарды
- D) Қажыны
- E) Сенушіні

177. Кімді Исламда Хафиз деп атайды?

- A) жаңа заң алып келуші пайғамбарды
- B) дінді жаңартушы адамды
- C) Құранды жатқа білетін адам
- D) Хадистерді білуші
- E) күнәсі үшін кешірім сұраушы

178. Алланың елшісі,жаңа дінді хабардар етуші

- A) Салих
- B) Нәби
- C) Расул
- D) Вали
- E) Муджаддид

179. Исламда қатаң міндетті бұйрықтар қалай аталады?

- A) Мандбут
- B) Парыз
- C) Сүннет
- D) Мухаб
- E) Харам

180. Нәби ислам бойынша

- A) Пайғамбар, осы дінді ұстануға шақырушы
- B) жаңа заңды хабардар етуші пайғамбар
- C) жаңа дінді таратушы, Алланың елшісі
- D) дінді жаңартушы
- E) күнәсін өтеуші

181. Ислам мемлекетін басқаратын адамның ресми лауазымы

- A) Салих
- B) Халиф
- C) Гази
- D) Кади
- E) Накиб

182. Исламдық этика бойынша құптамайтын адам қасиеттерінің бірі

- A) менменшілдік
- B) сенім
- C) сұлулық
- D) уайымшылдық
- E) өжеттілік

183. Мұсылманның ойынша «тәуба» нені білдіреді ?

- A) екі адамның арасындағы келісушілік
- B) Алланың атымен жихад жасау
- C) Алланың атымен жасаған күнәлары үшін кешірім сұрау
- D) харам нәрселерден өзін тыйю
- E) өз кемшіліктерімен күресу

184. Шииттерде заң жүргізу жинағы қалай аталады?

- A) Ахбар
- B) Иджма
- C) Хадис
- D) Фикх
- E) Сунна

185. Құрандағы ең ұзақ сүрені атаңыз

- A) Ыхлас
- B) Ахзап
- C) Бақара
- D) Таха
- E) Ниса

186. Құрандағы ең қысқа сүрені атаңыз

- A) Қәусар
- B) Бақара
- C) Ыхылас
- D) Фатиха
- E) Хадид

187. Барлық мұсылмандар үшін қасиетті жерлердің бірін атаңыз

- A) Стамбул
- B) Мекке

- C) Түркістан
- D) Тадж Махал
- E) Самарханд

188. Ислам дінінде Құран Қәрімнен кейінгі екінші орында тұрған қасиетті сөздер жиынағы қалай аталады?

- A) Тафсир
- B) Шариғат
- C) Ахбар
- D) Хадис
- E) Фикх

189. Адат дегеніміз ол:

- A) этикалық нормалар жиынтығы
- B) мұсылман қауымының тұрмысын реттейтін заңдар мен қағидалар
- C) Пайғамбарлардың өсиеттері мен насихаттары
- D) адамгершілік нормалар жиынтығы
- E) мұсылмандардың дәстүрлер, ғұрыптар ержелері

190. Исламда жыл санауы «хиджра» қашан басталды?

- A) 620 ж
- B) 522 ж
- C) 612 ж
- D) 622 ж
- E) 750 ж

191. Мұхаммедтің Меккеден Мединеге қоныс аударған кезі қалай аталады?

- A) халиф
- B) хиджра
- C) ғазауат
- D) қажылық
- E) жихад

192. Қадір түні қай айда атап өтіледі?

- A) мухаррам
- B) зуль-хидджа
- C) рамазан
- D) шауиль
- E) раджаб

193. Құранды толық жатқа білетін адам

- A) мұқсан
- B) бәлік

- C) хафиз
- D) мүмін
- E) молда

194. Қажылық парызы қай айда атқарылады?

- A) зуль-хидджа
- B) шаууэл
- C) рамазан
- D) мухаррам
- E) шағбан

195. Исламның бәрінен кең таралған бағыты

- A) шииттер
- B) хариджиттер
- C) сунниттер
- D) суфизм
- E) ахмадие

196. Қай халифтың тұсында Құранның кітап ретінде жинақталған мәтіні жасалды ?

- A) Абу Бакр
- B) Осман
- C) Али
- D) Омар
- E) Кұсайын

197. Құранды қазақ тіліне аударған авторды атаңыз

- A) Ш. Уәлиханов
- B) Халиф Алтай
- C) Омар Хаям
- D) Ш. Құдайбердиев
- E) Ы. Алтынсарин

198. Құранның қасиеттілігі туралы түсініктің мағынасы:

- A) Құранды Алланың айтуымен Мұхаммед жазған
- B) Құранды Жебірейіл періштенің айтуымен Мұхаммед жазған
- C) Құран Алладан түскен және Жебірейіл періште арқылы Мұхаммедке берілген
- D) Құранды Мұхаммедтің өзі жазған
- E) Құранды ешкім жазбаған, ол бұрыннан бар болған

199. Ислам мен иудаизмнің ортақ діни дәстүрлері:

- A) Сүндетке отырғызу
- B) Қағбаға сыйыну

- C) Күнәдан тазару күні
- D) Зекет
- E) Бес уақыт намаз

200. Исламдағы шиизм бағыты қай мемлекеттің ұлттық діні ?

- A) Әзірбайжан
- B) Түркия
- C) Иран
- D) Палестина
- E) Греция

201. Шииттердің суниттерден бір ерекшелігі мынада:

- A) Суннаны мұсылман дін ілімінің екінші көзі, бастауы деп есептейді
- B) Алла мен адам арасында Мұхаммед пайғамбардан соң елшілік етуші жан жоқ деген идеяны жоққа шығарады +
- C) әулие-әмбиелерді жоққа шығару, сопылыққа деген қарсылық, қабірлерді зиярат етуге деген қарсылықты көрсетуге болады
- D) біртұтас жүйе болып табылмайды, көптеген секталар мен бағыттарға бөлініп кеткен өте бытыраңқы бағыт
- E) мутазилиттерге қарсы діни-саяси қозғалыс түрінде пайда болды да, содан кейін барып құқықтық мектеп болып қалыптасты

202. Әбу Ханифа әдет-ғұрыптарды ұстануға дұрыс қарайтын еркін көзқарасты адам болды, соған байланысты оның шариятына мына екі ерекшелік тән:

- A) қоғамның барлық мүшелеріне сенім еркіндігін беру және олардың әлеуметтік жағдайын катеру
- B) пұтшылдыққа тиым салмау және олардың құқығын шектемеу
- C) сауда-саттыққа ыңғайланған, жеке бастың еркіндігін көздеушілік+
- D) сопылыққа деген қарсылық, қабірлерді зиярат етуге деген қарсылық
- E) адамның өз ақылын қолдану, өз шешімің бойынша әрекет жасау

203. Қазақ елі ислам дінін қабылданғаннан бастап құлшылықтарын қай мазхабы негізінде атқарады?

- A) Ашарийлер мазхабы
- B) Матуридилер мазхабы
- C) Малики мазхабы
- D) Ханафи мазхабы+
- E) Ханбал мазхабы

204. Ислам діні бойынша пайғамбармен бірге болғандар және оның айтқандарын халыққа жеткізушілер:

- A) сахабалар +
- B) имамдар

- C) молдалар
- D) қарилер
- E) халифтер

205. Әбу Ханифа белгілі бір мәселенің шешімін Құран мен сүннеттен немесе сахабалардың сөздерінен таппаған жағдайда неге жүгінген?

- A) өз ой -тұжырымына
- B) салт-дәстүрлерге
- C) қарилердің сөзіне
- D) қиясқа (салыстырмалы әдіске)+
- E) адамгершілік нормаларына

206. Белгілі бір ғасырда өмір сүрген ислам ғұламаларының бір мәселе бойынша ортақ көзқараста болулары қалай аталады?

- A) сүннет
- B) шарифат
- C) ижма
- D) истихсан
- E) парыз

207. Таухид негізгі екі тұжырымнан тұрады:

- A) бір құдайға табыну және көп құдайлықты жою
- B) Құран-Кәрімді оқу, оның шындығына сену
- C) пұтшылдыққа тиым салмау және олардың құқығын шектемеу
- D) Алладан басқа Тәңір жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі
- E) Құранды ешкім жазбаған, ол бұрыннан бар болған

208. Мазхаб қандай мағынаны білдіреді?

- A) ақиқат, шындық, әділдік
- B) жол, бағыт, көзқарас
- C) құдайға сену, құлшылық ету
- D) әділдік іздеу, күресу
- E) білім алу, өнер үйрену

209. Шеткі шииттердің барлығына ортақ сенім негіздерінің бірі?

- A) мазхабтардың басын біріктіру
- B) тек Құран-Кәрімді оқу арқылы иманды болу
- C) пұтшылдықты дамудың төменгі сатысы деп тиым салынады
- D) Ислам дінінің тиым салған нәрселерін өздеріне рұқсат деп біледі
- E) мұсылманшылықтың тарихына өшпес із қалдыру

210. Исламдық бағытты ұстанатын мусталилер Үндістанда қалай аталады?

- A) бохралар

- В) сафирлер
- С) зейдитгер
- Д) қайсаниттер
- Е) исмаилиттер

Тест жауаптары

1 - B	36 - E	71-D	106 - C	141 -A	176- A
2 - A	37 - A	72- A	107 - B	142 -D	177 -C
3 - A	38 - C	73 -A	108 - A	143 -A	178-C
4 - B	39 -A	74- C	109 - D	144- C	179- B
5- B	40 -E	75 -D	110 - B	145 -B	180 -C
6 -B	41 -C	76 -C	111- B	146 -B	181 -B
7- A	42- A	77 -E	112 - C	147 -C	182 -A
8 -B	43 -B	78 -A	113 -D	148 -D	183 -C
9- D	44 -D	79 -C	114 -C	149 -A	184 -A
10 -A	45 -C	80 -D	115 -A	150 -A	185 -C
11 -E	46 -B	81 -D	116 -E	151 -B	186 -A
12 - B	47 -A	82 -B	117 -D	152 -C	187 -B
13 -A	48 -D	83 -B	118 -C	153 -B	188 -D
14 -B	49 -C	84 -A	119 -A	154 -D	189-E
15 -C	50 -B	85 -E	120 -B	155 -E	190 -D
16 -A	51 -C	86 -D	121-A	156 -C	191 -B
17 -B	52 -C	87 -B	122 -E	157 -C	192 -C
18 -E	53 -A	88 -C	123 -A	158 -E	193 -C
19 -C	54 -D	89 -A	124 -D	159 -B	194 -A
20 -A	55 -A	90 -D	125 -C	160- C	195- C
21 -D	56 -D	91 -A	126 -A	161 -A	196-B
22 -A	57 -B	92 -B	127 -A	162 -A	197 -B
23 -C	58 -E	93 -C	128 -E	163 -B	198 -C
24 -D	59 -D	94 -D	129 -A	164-C	199 -A
25 -B	60 -B	95 -C	130 -B	165 -B	200 -C
26-E	61 -E	96 -D	131 -C	166 -E	201 -B
27 -B	62 -A	97 -C	132 -A	167 -A	202- C
28 -E	63 -A	98 -B	133 -B	168- C	203 -D
29 -C	64 -C	99 -C	134 -A	169-B	204 -A
30 -A	65 -C	100 -D	135 -A	170 -A	205 -D
31 -A	66 -A	101 -B	136 -E	171-D	206 -C
32 -E	67 -B	102 -C	137 -E	172 - B	207 -D
33-C	68 -A	103 -C	138-B	173- A	208 -B
34 -A	69 -D	104 -E	139- C	174 - D	209 -D
35 -C	70 -A	105 -A	140 -B	175- D	210 -A

Әдебиеттер тізімі:

Негізгі:

1. История религии. В 2 т. Учебник. Под редакцией Яблокова И.Н. М., Высш. Шк., 2002.
2. И.В. Васильев. История религии Востока. М., 1988
3. Қысқаша діндер тарихы. Алматы. 2009.
4. Қазақстандағы діндер. Алматы. 2011.
5. А. Али-Заде. Исламский энциклопедический словарь. М.: Издательский дом «Ансар», 2007.

Қосымша:

1. Орынбеков М.С Қазақ наным-сенім бастаулары. Алматы 2004.
2. С. А. Токарев. Ранние формы религии. М.: Политиздат, 1990.
3. С.Радхакришнан. Индийская философия. 2-х т. М., 1999.
4. Негізгі діни мағұлматтар. Алматы. 2008
5. Карташев А.В. История Русской Церкви. М.,: Изд-во Эксмо, 2006 – 848б. Т.1-2
6. Александр Мень. История религии в 3-х томах. - М., 1995
7. Исаұлы М., Жолдыбайұлы Қ. Ислам ғылымхалы.– Алматы, 2005.
8. Мец А. Мусульманский ренессанс. - М., 1996..
9. Керимов Г.М. Шариат закон жизни мусульман. – Москва: «Диля», 2007. – С. 26.
10. Аш-Шахрастани Мухаммед Ибн Абд ал-Карим. Книга о религиях и сектах (Китаб ал-милал ван-нихал). - М., 1984. - С. 153.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	5
Алғашқы наным- сенімдер	6
Таптық қоғамға көшу кезеңіндегі дін эволюциясы.....	10
Ұлттық діндер. Индуизм.....	18
Жайнизм.....	22
Конфуцишілдік.....	25
Даосизм.....	29
Синтоизм.....	33
Иудаизм.....	36
Әлемдік діндер. Буддизм.....	40
Ламаизм	46
Христиандық.....	49
Христиандықтың негізгі бағыттары.....	54
Ислам.....	59
Исламдағы сунниттік бағыт.....	62
Исламдағы шииттік бағыт.....	66
Тест сұрақтары.....	74
Тест жауаптары.....	111
Әдебиеттер тізімі.....	112